

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil/Tar.21.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ДЖУРАЕВА ФЕРУЗА ШУКУРОВНА

ИЛК ЎРТА АСРЛАР АРАБ ХИТОБАЛАРИ
ПОЭТИКАСИ

10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФРАТИ

Тошкент – 2021

УК 811. 411. 21
КБК: 81. 2(533)
Д - 48

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

Джураева Феруза Шукуровна
Илк ўрта асрлар араб хитобалари поэтикаси 3

Djurayeva Feruza Shukurovna
The poetics of early medieval Arabic khitabas
..... 25

Джураева Феруза Шукуровна
Поэтика арабской хитабы в раннее средневековье
..... 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати
Список опубликованных работ
List of published works..... 49

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil/Tar.21.01 РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ДЖУРАЕВА ФЕРУЗА ШУКУРОВНА

ИЛК ЎРТА АСРЛАР АРАБ ХИТОБАЛАРИ
ПОЭТИКАСИ

10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Fil1439. рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Тошкент давлат шарқшунослик университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб саҳифаси (www.tsuos.uz) «ZiyoNET» Ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Шомусаров Шорустам Ғиёсович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Ходжаева Раъно Умаровна
филология фанлари доктори, профессор

Рустамий Салимахон Алийбег қизи
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот:

ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация ҳимояси Тошкент давлат шарқшунослик университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil/Tag.21.01 рақамли Илмий кенгашнинг «9» апрель 2021 йил соат 10:00 даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100047, Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 25-уй. Тел.: (99871) 233-45-21; факс: (99871) 233-52-24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru).

Диссертация билан Тошкент давлат шарқшунослик университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (1 рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100047, Тошкент шаҳри, Миробод тумани, Шаҳрисабз кўчаси, 16-уй. Тел.: (99871) 233-45-21).

Диссертация автореферати 2021 йил «23» март кuni тарқатилди.

(2021 йил «23»_мартдаги 1 рақамли реестр баённомаси)

А.М. Маннонов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Р.А. Алимухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.д.

Б. Тўхлиев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё адабиётшунослигида поэтика масаласи ҳар доим бирдек муҳим ва долзарб бўлиб келган. Охириги йилларда жаҳон адабиётшунослигида поэтика масалаларига қизиқишнинг янада ортаётгани – бадиият тушунчаси ҳар қандай адабий асарга баҳо беришдаги асосий мезонлардан бири эканидан далолат беради. Адабиётшуносликнинг назарий асослари, адабий танқидчиликнинг муайян бадиий асарга баҳо бериш мезонлари айнан поэтик хусусиятларга таянади ва бадиий асарнинг тўлақонли қимматини тиклашда поэтика энг муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Жаҳон адабиёти таркибида қадим араб адабиётининг назарий, илмий тарихини яратишда унинг энг қадимий насрий ва шеърӣ намуналарини поэтик жиҳатдан тадқиқ қилишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Араблар ҳаётининг энг қадим замонларида пайдо бўлган илк насрий жанрга мансуб оғзаки нутқ намуналари – хитобаларнинг қурилишига хос умумий хусусиятлар, уларнинг услуб ва бадиий воситалар тизими, ушбу насрий жанрнинг ўзидан кейинги араб ҳамда бошқа халқлар адабиётига кучли таъсири айна мақсадга етишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва замонавий тилшунослигида нотиклик назарияси муаммолари, айниқса риторик поэтикага алоҳида диққат қаратилаётгани соҳанинг муҳим масалаларини ўрганишни тақозо қилмоқда. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда маънан юксак, билимли кадрларни тайёрлаш ва қўллаб қувватлашга катта эътибор қаратилмоқда. Шу жиҳатдан «...руҳий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётӣ нуқтаи назарга эга бўлган ёшларни тарбиялаш»¹га қаратилган вазифалар сирасида нутқ маданияти масаласида ҳам изланишлар олиб бориш талаб қилинади. Бундай сиёсат ва тадбирлар асоси эса бугунги авлодни ҳар қандай вазиятда, ҳар қандай жамоа олдида фикрини маданий нутқ шаклида етказиш қобилиятини ривожлантиришга қаратилгандир. Ўзбек ёшлари тафаккури ва илмий салоҳиятларини ривожлантириш асосида, ўзбек миллий – маънавий қадриятларини мустаҳкамлаш замирида кўпроқ шарқона исломӣ маданий меросдан куч олиш тамойиллари етакчилик қилади. Илк ўрта асрлар араб хитобаларининг ҳам шарқона дунёқараш маҳсули сифатида ўрганилиши ўзбек шарқшунослигини янги илмий натижалар билан бойитади. Хитобанинг алоҳида бадиий жанр сифатида тадқиқ қилинмаганлиги ўзбек шарқшунослигидаги долзарб масалалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ПФ-4947-сон, 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-2909-сон, 2020

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони / Халқ сўзи, 2017 йил. 8 февраль. – № 28 (6722).

йил 16 апрелдаги «Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-4680-сон Қарорлари ҳамда бошқа меъриий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация илмий натижалари муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, маданий, маънавий-маърифий, маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида риторика – нотиклик санъатини ўрганишга қадим замонлардаёқ киришилган. Дастлаб Аристотель, Платон, Плутарх, Цицерон² асарларида тилга олинган, кейинроқ В.И.Аксенов, А.А.Тахо-Годи, Г.З.Апресян, А.Ф.Лосев, А.Сатторов³ ва бошқа олимлар томонидан ўрганилган. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам С.Иномхўжаев, А.Арипова, Н.Бекмирзаев, Н.Ғойибов, Р.Жуманиёзов, И.Қаҳҳоровлар⁴ нотиклик санъати, нутқ маданияти масалалари бўйича тадқиқот олиб борганлар.

«Нотиклик санъати» поэтикаси муаммосига адабиётшунос, тилшунос, араб адабиёти тарихчилари камдан-кам мурожаат қилганлар. Арабларда хитоба деб юритиладиган жанр дунёда риторика номи билан аталадиган санъатдир. Дунё адабиётшунослигида риторика бадиияти⁵ ва ўрта асрлар араб поэтикаси⁶ ҳақида

² Аристотель. Риторика. Поэтика. – Москва, 2000; Платон. Диалоги. – Москва, 1986; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Москва. СПб., 2006; Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – Москва, 1972; Платон. Сочинения. В 3-х т. / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Пер. с древнегреч. Т. 3. Ч. 2. Москва, 1972; Аристотель. Поэтика. Масбул муҳаррир И. Султон. Русчадан М.Махмудов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

³ Аксенов В.И. Искусство художественного слова / Под общ. ред. В.Н.Шацкой. – Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962; Античные риторика / Под ред. А.А.Тахо-Годи. – Москва, 1978; Апресян Г. З. Ораторское искусство. – Москва, 1969; Лосев А.Ф. «Риторика» и ее эстетический смысл. В кн.: Античные риторика. Москва, 1978; Лосев А.Ф. Художественные каноны как проблемы стиля. - Вопросы эстетики, 1964; Лосев А.Ф. О понятии художественного канона. В кн.: Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. Москва, 1973; Сатторов А. «Поэтика» Аристотеля на Востоке. (К проблеме взаимосвязей художественной мысли Востока и Запада). В кн.: Мушкिलоти Ибни Сино. (Мероси адаби, анъана ва алока). – Душанбе, 1980.

⁴ Қаранг: Иномхўжаев С. Ўтмиш шарқ нотиклиги. – Тошкент, 1972; Иномхўжаев С. Нотиклик санъати сирлари. – Тошкент, 1986; Арипова А. Ҳ. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. дис. – Тошкент, 2002; Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари: ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006; Ғойибов Н. Нотиклик санъати: Маърузалар курси / Н.Ғойибов, Д.Юсубов, А. Мавлонов. – Тошкент, 2012; Жуманиёзов Р. Нотиклик санъати.-Тошкент, 2016; Қаҳҳоров И. Нотиклик санъати. –Тошкент, 2015.

⁵ Қаранг: Shurter, E.D.B. The Rhetoric of Oratory. The Macmillan Company, 1920; Buehler, E.C. and Johannesen, R.L. Building the Contest Oration. New York: The H.W. Wilson., 1965; Biesecker, B.A. Rethinking the Rhetorical Situation from within Thematic of Difference. Philosophy & rhetoric, 22(2). – P.110-130, 1989; Steel, C. Roman Oratory. Cambridge: Cambridge University Press. 2006; Cothran, M. What is classical rhetoric? Memoria Press, 2018; Wells, S. Robert Burton's rhetoric. An anatomy of early modern knowledge. The Pennsylvania State University Press, 2019.

⁶ Крачковский И.Ю. «Китаб ал-бади'». Избранные сочинения. Т.6. – С. 97-179, – М. – Л., 1960; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке // Изб. Соч., Т. 2., – М.-Л., 1956; Куделин А.Б. Мотив в традиционной арабской поэтике VIII -X вв. В кн.: Восточная поэтика. Специфика художественного образа. Москва, 1983; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – Москва: Наука, 1983; Cantarino V. Arabic Poetics in the Golden Age: Selection of texts accompanied by a preliminary study. – Leiden: Brill, 1975; Classical Arabic Literature: A Library of Arabic Literature Anthology. Selected and translated by Geert Jan van Gelder. – NY: New York

маълумот берувчи асарлар бор. Бироқ, таъкидлаш лозимки, араб адабиётида шеърят поэтикаси нафақат араб адабий танқидчилиги, балки дунё араб адабиёти мутахассислари томонидан ҳам атрофлича таҳлил қилинган. Араб адабиётида хитобани расман адабий жанр сифатида қабул қилиш эса узоқ йиллар мутахассислар ўртасида баҳс бўлган. Афсуски, ҳозир ҳам араб хитобалари, хусусан, уларнинг бадиияти етарли даражада ўрганилмаган.

Ўрта асрлар араб хитобасини ўзбек олимлари монографик планда ўрганмаганлар. Бироқ бошқа араб насрий жанрлари билан Н.И.Иброҳимов, Т.А.Мухторов, Ш.Ш.Шомусаров ва Г.С.Муталовалар⁷ шуғулланганлар.

Тадқиқотимиз мавзусига бевосита алоқадор иш сифатида тожик олимаси У.Гаффарованинг «Араб нотиклик санъати (хутба). VI-VIII асрлар ўртаси»⁸ мавзусидаги диссертациясини кўрсатиш мумкин. Бироқ тожик олимаси мавзуга оид илмий тадқиқотида асосан бу адабий жанрнинг VI-VIII аср ўрталаридаги ривожланиш босқичларига кўпроқ диққат қаратган, хитоба жанрининг поэтикаси масалаларига илмий муносабат билдирмаган, бу жанрнинг услубий хусусиятлари ва хитобалар тематикаси ҳақида маълумотлар бериш билан чегараланган.

Рус шарқшунос олимларидан И. М.Фильштинский⁹ ўрта асрлар араб адабиётига бағишланган асарларида араб хитобалари ҳақида кенгроқ тўхталган. Х.А.Р.Гибб¹⁰, Г.Э.Грюнебаум¹¹, Р.М.А.Николсон¹², Ф.К.Хитти¹³, А.Ф.Л.Бистон, Р.Б.Сиржант, Т.М.Жонстон¹⁴ сингари европалик олимлар араб адабиёти ва жанрлари, араб халқи тарихига оид илмий изланишлари натижаларига асосланиб, араблар қадимдан сўз санъатида уста бўлгани, бундай туғма иқтидор хитобаларда акс этгани ҳақида маълумот берганлар.

University Press, 2013; El Sadda H. Figurative Discourse in Medieval Arabic Criticism: Introduction and Translation. – Alif: Journal of Comparative Poetics, 12, 1992.

⁷ Қаранг: Ибрагимов Н. И. Арабский народный роман. – Москва: Наука, 1984; Иброҳимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент : Фан, 1994; Мухтаров Т. А., Сатгиев А.И., Шамусаров Ш. Г. Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент: Фан, 1992.; Шамусаров Ш.Г. Арабский фольклор. – Ташкент: Фан, 1992.; Шамусаров Ш.Г. Типология и взаимосвязь фольклора тюркских и арабских народов. – Москва: Академкнига, 2010; Муталова Г.С. Илк ўрта асрлар оғзаки ривоятлари «Аййам ал-араб» ва уларнинг ёзма адабий шаклларга трансформацияси масаласи: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2017.

⁸ Гаффарова У.А. Арабское ораторское искусство (хутба) VI - середины VIII вв. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1989.

⁹ Фильштинский И.М. История арабской литературы V- начало X века. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1985; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. Москва: Наука, 1978; Фильштинский И. М. Арабская литература в средние века: словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. - Москва, Наука, 1977.

¹⁰ Gibb X.A.R. Arab Poet and Arabic Philologist. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, 1947-1948.; Gibb H.A.R. Arabic Literature; an Introduction. Second ed. Oxford: OUP, 1963. Гибб Х.А. Р. Арабская литература. Классический период. – Москва, 1960.

¹¹ Grunebaum G.E. The Spirit of Islam as Shown in its Literature. Studia Islamica, №1. 1953. – P. 101-119.

¹² Nicholson R.M.A. A literary history of the Arabs. – New York, Charles Scribner's Sons, 1907. – P. 153-157.

¹³ Xitti P.K. History of the Arabs. The third edition revised. Macmillan and Co., Limited. – London, 1946. Part 1. Pre Islamic age.

¹⁴ Қаранг: Arabic literature to the end of the umayyad period. Edited by A.F.L.Beeston, T.M.Johnstone, R.B.Serjeant and G.R.Smith. – Cambridge, London, New York: New Rochell Cambridge University Press, 1983.

Бироқ охириги йилларда ўрта асрлар араб хитобалари вазифалари, уларнинг тарихи Кембриж университети олимаси (асли араб) Т. Қутбуддин¹⁵ асарида ёритилди. Араб поэтикаси билан шуғулланган Л.Жонс¹⁶, М.В.Виж¹⁷, Л.Ҳарблар¹⁸ балоғат илмини тушунтиришда хитобага ҳам тўхталган.

З.Мубарак¹⁹, Ж.Зайдон²⁰, Ш.Дайф²¹, Ҳ. ал-Фахури²² каби араб олимлари ўрта асрлар араб хитобалари ҳақида умумназарий маълумотларни берган. Бу давр араб хитобаларини бевосита ўрганган араб олимлари сифатида Ихсан ан-Нас²³, Аҳмад ал-Ҳавафий²⁴, Муҳаммад Абу Заҳра²⁵, Аҳмад Ҳасан аз-Зайат²⁶, Исмоил Али Муҳаммадлар²⁷ни кўрсатиш мумкин. Бироқ улар ҳам умумараб адабиёти тарихида хитоба – нотиклик санъати мавжуд бўлганини, унинг ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий ҳаётини акс эттиришдаги аҳамиятини, араб мусулмон жамиятида хитоба санъатининг ўрни, хатиб ва хутбани тавсифлаганлар.

Тадқиқотларимиз давомида араб хитобаси, унинг поэтикаси охириги йилларда рус шарқшунослигида ҳам ёритилмагани (ёки хитобага алоқадор илмий қарашлар бўлса ҳам, улар ҳали кенг илмий жамоатчиликка тақдим қилинмагани)ни кўрсатди. Аксинча, айти филологик муаммога Европада қизиқиш ортган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим ёки илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Тошкент давлат шарқшунослик университети «Араб филологияси» кафедрасининг «Араб тили ва адабиётини ўрганишнинг янги таъмойлари» ва «Ўрта асрлар араб халқ оғзаки анъаналари» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади илк ўрта аср араб хитобаларининг пайдо бўлиши, унинг араб халқи ҳаётидаги ўрни ва араб нотиклигининг поэтик хусусиятларини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

илк ўрта асрлар араб хитобаларининг дастлабки насрий жанр сифатидаги мақомини аниқлаш;

араб хитобасининг шакл ва мазмунида кузатилган ўзгаришлар ҳамда умумийликларни тадрижий тараққиёт фонидида очиқ бериш;

¹⁵ Qutbuddin T. Khutba: The Evolution of Early Arabic Oration in Classical Arabic Humanities in their own Terms: Festsschrift for Wolfhart Heinrichs. Ed. Beatrice Gruendler and Michael Cooperson. – Brill, 2008. – P. 176-273. (Ушбу манба кейинги ўринларда «Qutbuddin T. Khutba» деб юритилади.)

¹⁶ Jones L.G. The power of oratory in the medieval Muslim world. Cambridge University Press, 2012.

¹⁷ Wege V.M. Arabic rhetoric: main idea, development, parallelism, and word repetition» (2013). EWU Masters Thesis Collection.

¹⁸ Harb L. Arabic Poetics: Aesthetic Experience in Classical Arabic Literature. – New Jersey: Princeton University, 2005.

¹⁹ زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1، مؤسسة الهنداوي، القاهرة، 1934.

²⁰ جرجي زيدان، تاريخ أدب اللغة العربية، مؤسسة الهنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، 2012. (<http://www.hindawi.org>)

²¹ شوقي ضيف، تاريخ الأدب العربي، دار المعارف، القاهرة، 1960.

²² Аль-Фахури Х. История арабской литературы. Т.1. Пер. с арабского. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1959.

²³ إحسان الناس، الخطابة العربية في عصرها الذهبي، دار المعارف، القاهرة، 1963.

²⁴ أحمد محمد الحوفي، فن الخطابة، ط 4، دار نهضة مصر للطباعة والنشر، القاهرة، 1978.

²⁵ الإمام محمد، أبو زهرة، الخطابة (أصولها) و تاريخها في أزهر عصورها عند العرب، دار الفكر العربي، الكويت، 1980.

²⁶ أحمد حسن الزيات، الأدب العربي و تاريخه، دار المعرفة، ط4، بيروت، 2008.

²⁷ الدكتور إسماعيل علي محمد، فن الخطابة و مهارات الخطيب، دار الكلمة للنشر و التوزيع، القاهرة، 2016.

хитобаларнинг тадқиқ этилаётган даврда услубий ўзгаришсиз қолганини ёритиш ва улардаги услубий хусусиятларни аниқлаш;

хитобалар композицион таркибидаги ўзгаришлар динамикасини унинг жоҳилият, илк ислом ва уммавийлар даврлари ижтимоий – сиёсий воқелиги таъсирида ўрганиш;

араб хитобаларида фаол қўлланилган риторик ҳамда поэтик санъатларнинг хитоба мақсади ва унинг тингловчиларига таъсирини асослаш;

илк ўрта асрлар араб хитобаларида энг кўп ишлатилган маъновий ва лафзий санъатлар, уларнинг араб хатиблари нутқларидаги кўринишларини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Аҳмад Закий Сафутнинг «Жамҳарату хутаб ал-араб»²⁸ (Араб хитобалари тўплами)даги қадим араб хитобалари матнлари танланган.

Тадқиқотнинг предметини ўрта асрлар араб хитобаларида риторика ва поэтика муносабати, уларнинг хитобаларда уйғунлашиши, хитобалардаги юксак поэтик санъат ҳамда усулларнинг татбиқини очиб бериш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик, этнофольклористик, герменевтик, бадий таҳлил ва талқин усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

илк ўрта асрлардаги араб хитобаларининг Аристотель риторикасидан ўзининг кутилмаган вазиятларда тайёргарлик кўрилмасдан айтилиши билан фарқланиши, асл арабий негизда шаклланган ва ривожланган нотиклик санъати намунаси эканлиги аниқланган;

араб хитобаларининг қадим араб оғзаки ижоди анъаналари руҳида бўлгани ва шундай сақланиб қолгани, ўрта асрларда хитобаларнинг адабий-эстетик меъёрлари шакллангани, хитоба композицион структураси мантиқий изчилликда тартиблангани, поэтик ҳамда риторик воситалар биргаликда хитобанинг шаклий-мазмуний яхлитлигини таъминлагани асосланган;

илк ислом даврига келиб, хитобалар композициясида анъанавий аниқ таркибий қурилиш пайдо бўлгани, араб хитобаларининг шакл компонентлари, улардаги поэтик элементлар жоҳилият, илк ислом ва уммавийлар даврида ўзгаришсиз қолгани, фақат мазмуний ўзгаришлар юз бергани исботланган;

илк ўрта асрлар араб хитобаларининг тингловчига таъсир этиш тамойиллари, ишонтириш ва шу орқали эргаштириш мотивларидан иборат эканлиги далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

илк ўрта асрлар араб хитобаларининг генезиси, динамикаси ва ривожланишига алоқадор бутун дунё шарқшунослари ва араб олимларининг асарлари, мавзуга оид тарихий, адабий манбалар бир бутун қилиб йиғилган ва ўрта аср хитобалари ҳақидаги мавжуд илмий қарашлар янги илмий назарий ёндашув асосида таҳлил қилинган; хитобалар арабларда энг қадим замонлардан

²⁸ أحمد زكي صفوت، جمهرة خطب العرب في العصور العربية الزاهرة، ج 1، 2، المكتبة العلمية، القاهرة. «Сафут. А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1. (Ж. 2.)» – С. деб юритилади.)

бошлаб оддий мулоқот шаклидан нотиклик санъати даражасига кўтарилгани ижтимоий-сиёсий, лисоний-поэтик, тарихий омиллар асосида исботланган;

араб хитобаларидаги поэтик восита ҳамда усулларни таҳлил этиш орқали хитобанинг ўрта асрларда жуда таракқий қилган адабий жанр эканлиги тасдиқланган; хитобалар арабларда илк поэтик тушунчалар учун асос бўлганлиги далилланган;

илк ўрта асрлар араб хитобалари кейинги давр араб адабиёти, хусусан, рисола жанри учун асос бўлгани ҳақидаги қарашлар умумлаштирилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда ҳал қилиниши лозим бўлган масаланинг аниқ қўйилганлиги, мавзу юзасидан чиқарилган хулосалар кўплаб ҳаққоний илмий манбалар ва машҳур олимлар фикрларига таянган ҳолда олиб борилганлиги, илк ўрта асрлар араб хитобалари бўйича қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, риторик-поэтик ўрганишлар асосида чиқарилган хулосалар далиллангани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти, чиқарилган назарий хулосалар ўрта асрлар араб хитобаларига, уларнинг араб адабиёти тарихида тутган ўрнига янгича назар билан қаралгани, хитобаларнинг «жоҳилият» давридан бугунга қадар мавжудлиги принциплари, хитоба жанрининг нима сабабдан чуқур ва кенг таҳлил қилинмаганлиги сабаблари аниқланганлиги ҳамда ўрта асрлар араб хитобалари борасидаги илмий қарашларга янгича муносабат билдирилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ўрта асрлар хитобалари билан боғлиқ материаллардан олий ўқув юртларида мумтоз араб адабиёти, манбашунослик, риторика, бадий санъатлар каби фанлардан маърузалар ўқишда, олий филологик таълимнинг турли босқичларида махсус курслар олиб боришда, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Илк ўрта асрлар араб хитобалари поэтикаси мавзусини ўрганиш давомида эришилган натижалар асосида:

илк ислом ва уммавийлар даврида буюк нотиклар томонидан айтилган хитобалар (ёки хутбалар), уларнинг айтилиш вазиятлари, ислом нотиклари (хатиблари) ўз хитобаларида қўллаган мукамал услублар тавсифи, жумладан таснифларига оид маълумотлардан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита фаолиятида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 22 сентябрдаги 4790-сон далолатномаси). Натижада, жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш мақсадида умуминсоний қадриятларни ўзида акс эттирувчи исломий манбаларни тизимли таҳлил этиш, дин соҳасидаги давлат сиёсатининг моҳиятини кенг жамоатчиликка тақдим этишда асосий восита бўлган нотиклик санъатини янада ривожлантиришга оид назарий хулосалар такомиллаштирилган;

тадқиқотда келтирилган хитобалар тарихи, уларнинг ислом адабиётида адабий жанр сифатида эгаллаган мақоми, хитобалардаги эшитувчилар

қалбларини забт эта олган юксак бадииятнинг адабий таҳлили ва талқини натижаларидан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг илмий фаолиятида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 28 августдаги №02/251-сон далолатномаси). Натижада, аҳоли ўртасида диний саводхонликни ошириш, ислом динининг юксак инсонпарварлик ғояларини миллий кадриятлар негизига қўйиш ва ёш авлодни шарқона одоб-ахлоқ руҳида тарбиялашга қаратилган фаолияти ҳамда юқори малакали илмий салоҳиятга эга кадрларни тайёрлаш жараёнига хизмат қилган;

тадқиқот давомида араб хитобаларининг тадрижий тараққиёти тарихи ва поэтикаси бўйича чиқарилган илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” телерадиоканали ДУК “Маданий-маърифий ва бадиий эшиттиришлар” муҳарририяти томонидан тайёрланган туркум радио эшиттиришларда кенг фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” телерадиоканали ДУКнинг 2020 йил 14 сентябрдаги 04-25-834-сон маълумотномаси). Натижада, тадқиқотга тортилган қадим араб нотиклик санъати намуналари – хитобаларнинг юксак бадиият билан айтилиши ҳам ислом динининг Арабистон ярим оролидан ташқари худудларга тарқалишида муҳим аҳамият касб этганини асословчи илмий маълумотлар ҳамда тадқиқотчининг дунё олимлари ва шарқшунослари илмий қарашлари билан бир қаторда ўзи ҳам билдирган таҳлилий фикрлари ва назарий хулосалари қатор эшиттиришлар сценарийларида қимматли манба вазифасини бажарган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 6 та илмий-амалий анжуманларда, жумладан, 4 та республика ва 2 та халқаро илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён этилган ҳамда муҳокама қилинган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация натижалари бўйича жами 13 та илмий иш нашр этилган, шулардан Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 3 таси республика ҳамда 4 таси хорижий журналда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 143 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, диссертациянинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг I боби «Араб адабиётида хитоба жанри ва унинг илк ўрта асрлардаги тадрижий босқичлари» деб номланган. Мазкур бобнинг биринчи фаслида араб адабиётида хитоба илк насрий жанр сифатида ўрганилган. Араб адабиётида хитоба, яъни нотиклик санъати қадимий насрий жанрлардан бири ва у тарихнинг маълум даврида араб адабиётида етакчи мақомга эга бўлган. *Хитоба* атамаси турли манбаларда турлича тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилгани сабабли тадқиқотимиз бошидаёқ мазкур атама англатадиган хитоба тушунчасига ойдинлик киритиб олишни лозим топдик.

Арабча-ўзбекча қомусий луғатда *خطابة* «хитоба» 1) хатиблик, ваъзхонлик; 2) фаннул хитаба нотиклик санъати; *خطابة* «хатоба» 1) нутқ сўзлаш; фаннул хатоба - нотиклик санъати; 2) хутба ўқиш; 3) мнғ. фараз ва мақбул нарсалардан иборат қиёс; *خطبة* «хутбатун» 1) кулранг, кўкимтир ранг; 2) нутқ; 3) хутба, диний хутба, ваъз, – деб қайд қилинган²⁹. Аммо бошқа арабий луғатларда:

«*و خطب الخاطب على المنبر، الخطابة، بالفتح، و الخطبة، بالضم، و ذلك: الكلام المنثور و المسجع و نحوه، رجل خطيب: حسن الخطبة*»³⁰

Хитоб айтувчи минбардан нутқ сўзлади, (бу) «хатоба»(фатҳа билан) ва хутба(дамма билан)дир; бу насрий, сажли ва шунга ўхшаши калом; хатиб киши:хутбаси(нутқи) яхши (инсон).

«*خطابة أحسن الخطاب، و هو المواجهة بالكلام*»³¹

Хатоба энг яхши хитоб (мурожаат) бўлиб, у сўз орқали юзлашишидир-тарзидаги мисол келтирилган.

Ибн Манзурнинг қайдича, хитоба «хатб» сўзидан келиб чиққан ва муҳим воқеа-ҳодиса ёки ҳалокатни англатган ҳамда арабларда хитобалар фавқулудда вазиятларда айтилган³². Бироқ «хтб» ўзагидан ясалган иккинчи хатоба(тун) масдари нотиклик хатти-ҳаракатини, баъзан санъат даражасига кўтарилган нутқни англатади ва адабий танқидда «балоғат» атамаси билан бирга ҳам ишлатилади³³.

Шунингдек, Ибн ан-Надимнинг фикрича, «хатоба» ва «балоға» атамалари «сўзга чечанлик», «нотиклик» маъносидаги синонимлардир, икки сўзнинг фарқи – «хатоба» хато бўлиб, «балоға» шаклида ёзилганидир. У ўзининг «Фихрист»ида нотиклар номларини «*خطباء – хутаба’у*»³⁴ атамаси остида санаб ўтади ва хатибларни «*بلغاء – булаға’у*», яъни балоғат илми соҳиблари, дейди³⁵.

Хитоб мулоқотда юзага чиқадиган ижтимоий ҳодисадир. Бироқ, оддий нутқдан фарқли равишда, аниқ бир мақсадга ишонтириш ва шу орқали тингловчиларни эргаштириш мақсадида айтиладиган араб хитобаси бадиий нутқ бўлиб, унда таъсирчанликни оширадиган кўплаб риторик ва поэтик воситалардан фойдаланилади, шу хусусиятига кўра у насрий ижод маҳсули ҳамдир.

²⁹ Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча қомусий луғат. Ж. 1. – Тошкент, 2017. – Б. 784.

³⁰ *مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، ص 81.* (Диссертация ишидаги барча таржималар диссертантнинг ўзи томонидан қилинган.)

³¹ *الزمخشري، أساس البلاغة، ج 1، ص 112.*

³² *إبن منظور، لسان العرب، ج 3، ص 1194.*

³³ *Qutbuddin T. Khutba. – Б. 182.*

³⁴ Изох: диссертация ишида келтирилган арабий сўзлардаги ҳамза товуши «’» белгиси билан ифодаланган.

³⁵ *إبن النديم محمد إبن إسحاق، الفهرست، ص 130.*

Араб олимларидан баъзилари эса «илму-л-балағати» ва риторика – хитобани икки хил ёндашув асосида таснифлайдилар: «хитобадан кўзланган мақсад хужжат-далилларни етарли қилиб кўрсатиш ҳисобланса, хитоба деб, агар хитобада кўпроқ бадий санъатларга эътибор қаратмоқ лозим бўлса, балағат деб таржима қилиш мумкин»³⁶.

Бизнинг бу ўринда хитоба тушунчаси, унинг адабиётшуносликдаги талқинларини келтиришдан мақсадимиз – ушбу қадим араб адабий жанрининг наср ва назм учун илк сўз санъати сифатида асос бўлганини таъкидлаш. Хитобанинг поэтикага нисбат берилиши замирида ҳам, бизнингча, ушбу қадим сўз санъатининг айнан бадий мукамаллиги ётади. Бироқ яқин-яқингача араб адабиётшунослари, адабий танқидчилари ва ёзувчилари, қолаверса, дунё шарқшунослари араб насрини араб шеърияга қараганда кам ўрганганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Шу боис З.Муборак араб танқидчиларининг Қуръони каримдан бошқа илк ўрта асрлар адабиёти ёки насри намуналарини таҳлил қилмаганликларини афсус билан айтади³⁷.

Араб адабиётининг асосий жанрларидан бири хутбани ўрганишга қизиқишнинг камлиги, эҳтимол, ўрта асрлар араб танқидчиларида нотиклик санъатига аниқ ёндашув бўлмаганидандир. Балки европалик олимлар «хитоба тараққий этмаганлиги сабабли унга жиддий аҳамият қаратмагандирлар; балки хитобани адабиёт эмас, фалсафага дахлдор деб билгандирлар»³⁸; балки европалик олимлар ўз тадқиқотларида «хитобани балағат ёки риториканинг алоҳида жанри сифатида мавжуд бўлмаган деб билгандирлар»³⁹, умуман, бу каби қарашлар ҳар қандай изланувчини иккилантириши табиий.

Арабларнинг исломдан аввалги ва кейинги турмушида ҳам хитобанинг нуфузи баланд бўлиб, унинг муайян сиёсий, ижтимоий ва диний вазифалари бор эди. Хитоба алоҳида нутқий жанр сифатида жангчиларни жангга руҳлантирар, фуқаролик ва жиноий ишларда қонунни устувор қилар, ўлим яқинлашувидан огоҳлантирар ва тақво билан ҳаёт кечирининг муҳимлигини уқтирар, ислом деб аталган янги динга даъват этар ва ҳатто бу диннинг эътиқодий анъаналарида қатнашар эди.

Бундан ташқари илк хитобаларнинг кейинги даврлар адабиёти, хусусан, наср ривожига улкан таъсир кўрсатганини ҳам инкор этиб бўлмайди: «Бир асрдан ошиқроқ вақт давомида хитоба ўзининг маънавий ва дунёвий таъсири билан араб адабиётининг юксак насрий жанри сифатида Қуръон ва унинг мўъжизавий нуфузи билан ёнма-ён ҳолда араб адабиётида етакчилик қилди»⁴⁰.

Илк ўрта асрлар араб хитобаларининг аксар қисми бизгача етиб келмаганининг асосий сабаби зикр қилинган давр ровийлари учун қофия ва вазнга эга бўлган, ёдланиши осон, шеъриятдан фарқли равишда, бундай қонуниятлари кўп бўлмаган оғзаки наср анъаналари асосида асрлар оша тилдан тилга кўчиб келишга қийинчилик туғдирганидир.

³⁶ Қаранг: 48 ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية، دار الأمان، 2005، ص 48.

³⁷ زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1، ص 57.

³⁸ Қаранг: Qutbuddin T. Khutba. – P.179.

³⁹ Қаранг: Halldén P. What is Arab Islamic Rhetoric? Rethinking the History of Muslim Oratory Art and Homiletics. International Journal of Middle East Studies, 2005. – P.19-38.

⁴⁰ Қаранг: Gibb H.A.R. (1963) Arabic Literature; an Introduction. 2nd ed. Oxford: OUP. -P. 33.

Илк ўрта асрлар араб хитобаларини ўрта асрлардаёқ жамлаган ёки у ҳақда батафсил маълумот берувчи манба йўқ. Аммо ўрта асрларда ёзилган турли адабий, тарихий ва фикҳий (ҳуқуқий) араб манбаларида кўплаб қадим араб хитобалари матнлари ва мавзуга оид маълумотлар: масалан, хитоба шаклидаги хабарлар (ахбар), нотиклар ҳақидаги ривоятлар ва ушбу жанр ҳақидаги танқидий фикрлар учрайди.

Биз илк ўрта асрлар хитобалари манбаларини икки гуруҳга ажратдик: 1. Ўрта асрлар араб манбалари. 2. Замонавий араб манбалари.

1. Илк ўрта асрлар хитоба санъати, хитоба маданияти ва хитоба матнлари ҳақида энг кўп ва қизиқарли маълумот берувчи асар сифатида, аввало, ал-Жаҳизнинг «Ал-байан ва ат-табйин» адабий-танқидий антологиясини кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

2. Замонавий араб манбалари. Булар орасида ўрганилаётган даврлар хитобаларини ўзида жамлаган энг муҳим манба бу – Аҳмад Закий Сафутнинг уч жилдлик «Жамҳарату хутаб ал-араб» тўпламидир.

Биринчи бобнинг «**Хитоба жанрининг илк ўрта асрлардаги таракқиёти**» деб номланган иккинчи фаслида хитобанинг илк ўрта асрлардаги таракқиёти таҳлил қилинган.

Исломдан аввал ҳар қандай билим ёхуд маълумотни эслаб қолиш ва келажак авлод учун сақлаш шакли оғзаки бўлган – хотираси кучли ровийлар хизмати туфайли кўҳна маълумотлар асрлар оша тилдан тилга ўтиб келган. «Хатто ҳозирги кунгача ҳам шаҳар атрофи аҳолисининг ижтимоий ҳаётида жуда муҳим ва амалий мавқега эга шеърят қадим Арабистонда маълумот узатиш учун асосий восита бўлган, бироқ қофияли наср – сажъ ҳам ишлатилган»⁴¹. Бундан жоҳилиятда маълумот узатишнинг ва адабиётнинг асосий кўриниши шеърят ва қофияли сажъ бўлганлиги ойдинлашади. Қофияли сажъ атамаси остида араб нотиклик санъати намунаси – хитоба назарда тутилган.

«Жоҳилият даври араб қабиаларининг асосий қисми саҳроларда яшаган, бироқ уларда ҳаётларини тартибга солувчи, назорат қилувчи умумий қонунлар, давлатчилик асослари йўқ эди. Бадавийларни ташвишлантирадиган биринчи муаммо кўшни қабиаларнинг босқинлари эди. Бундан ташқари, инсоннинг руҳияти, кайфиятини тасвирлаш, уларнинг молу жони, хоҳиш-истакларини ҳимоя қилиш, тилда насл-насаб учун рақобатлашиш, ўзини мақташ, ўзидан фахрланиш, фазилат соҳиблари эканликларини исботлаш қабиаларда улар сўз санъатига эҳтиёж сезардилар. Хитоба улар учун зарурият бўлиб, туғма ҳам эди»⁴².

Жоҳилиятда энг кўп учрайдиган хитоба тури *мунафара* ёки *тафаҳур* номи билан машҳур бўлган хитобалардир. Бундай хитобалар, одатда, шоҳлар олдида, қабиалар олдида арабларнинг генетик ўзига хослиги негизида шаклланган ўз насл-насабидан, қилган шонли ишларидан фахрланишни ифодалаган. Табиийки, бундай хитобаларда араб хатиблари ўз насабини қанчалик юқорига кўтариб мадҳ этган бўлса, рақиб томонни шу қадар ерга уришга ҳаракат қилишган.

⁴¹ Қаранг: Arabic literature to the end of the umayyad period. – P.115. ; Hitti P.K. History of Arabs. - P. 92.

⁴² الوسيط في الأدب العربي و تاريخه، تأليف الشيخ أحمد الإسكندري و الشيخ مصطفى عناني، ص 21.

Жоҳилият даврида мажусий коҳинлар ҳукмронлиги устун бўлгани боис бу давр хитобалари орасида «*сажъ ал-куҳҳан*» - коҳинлар сажи номи билан машҳур хитобалар ҳам алоҳида ўрин эгаллаган.

Хатиблар хитобада, асосан, қисқаликка, ихчамликка интилишар, тингловчиларда эстетик таъсир қолдирадиган сўз ва ибораларни танлардилар. Чунки бундай хитоба ёдда осон қолар ва узоқ ҳудудларгача ёйилиб кетарди. Қисқа шакл орқали катта мазмун англантишга диққат қилинар, шу боисми хитобаларда кетма-кет машҳур мақоллар, ҳикматлар, насихатлар келтирилди.

Жоҳилият даврида мавжуд бўлган хитоба илк ислом даврига келиб янги рух, янги гоя ва янги таъб билан ифода топа бошлади. Яъни «бутунлай янгидан барпо бўлишга интиқ турган янги жамиятда катта вазифани бажаришга ўтди. Шу маънода хитобанинг илк ислом давридаги аҳамияти ошди, халқнинг унга бўлган эҳтиёжи сабабли унинг бу даврдаги мақоми кўтарилди. Хитоба ушбу даврда қолган барча санъатлар, масалан, шеърятни ҳам ўз соясида қолдирди»⁴³. Исломий даъват бу янги диннинг тарғиб қилиниши ва танитилиши учун энг асосий қурол, энг муҳим вазифа бўлди ҳамда айна вазифа илк ислом даври хитобаларига юкланди.

Илк ислом давридан бошлаб, хитоба тили Қуръони карим ва ҳадиси шарифдаги мукамалликка эргаша бошлади. Илк ислом даври хитобаларининг асосий турлари бу – сиёсий, диний-сиёсий ва ижтимоий нутқлар бўлган, ҳар жума ва ҳайитда ислом анъанавий маросимлари нутқлари сифатида айтиладиган хутбалар ҳам хитобалардир. Илк ислом даврида хитоба айтувчилар расулуллоҳ (САВ), саҳобалар, одил халифалар, диний-сиёсий етакчилар ва бошқалар эди. Бу давр хитобалари исломга даъват, янги диннинг моҳиятини очиб беришга бағишланган. Айна даврдан бошлаб, *хутбату-л-ваъз* - диний ваъзлар ҳам айтила бошланган. Илк ислом даври хитобаларининг жоҳилият даври хитобаларидан фарқи – хитоба қандай пайтда, қандай вазиятда айтилишидан қатъи назар, Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан ўринли иқтибослар келтирилиши, анъанавий таркибий қисм ва жумлалар билан бошланиши эди.

Уммавийлар даврига келиб, хитоба уммавийлар давлати «тили»га айланди. Мақоми шу қадар юксалдики, буни ушбу даврга тааллуқли қуйида келтириладиган тарихий-сиёсий жараёнларсиз тўла тушуниб бўлмайди. Бу даврдаги сиёсий хитобаларнинг энг машҳурлари Али бин Абу Толибнинг набиралари – ал-Ҳасан бин Али ва ал-Ҳусайн бин Али ва уларнинг тарафдорлари; илк уммавий халифа Муовия Абу Суфён ва унинг тарафдорлари ўртасидаги хусуматни акс эттирган хитобалар эди. Кейинроқ ал-Ҳасан ва ал-Ҳусайн ўлиmidан сўнг бундай низолар уларнинг тарафдорлари тилидаги хитобаларга кўчди.

Уммавийлар даврида хитобалар дунё, охират, тақво ҳақида хабар берувчи диний ваъзлар, анъанавий исломий маросимлар: жума, ҳайит байрамларида айтиладиган хутбалар, турли диний муносабатлар билан ва ислом қўшинини жангларга руҳлантириш учун айтиладиган турлари кўринишида мавжуд бўлган. Сиёсий хитобалар ушбу асрнинг энг асосий ва энг кўзга кўринган тури эди.

⁴³ سالم المعوش، القواعد المعرفية الإسلامية في أدب صدر الإسلام، ص 282.

Хатиблар – халифалар, амирлар, волийлар, қабила бошлиқларининг ўзлари эди. Уларнинг хитобалари шахс қудрати, ўзидан кибрланиш, шафқатсизликдан фахр ҳиссини туйиш билан арабий ўзига хос услубда машҳур бўлган.

Диссертация ишининг «**Илк ўрта асрлар хитобалари услуби ва композицияси**» деб номланган иккинчи бобининг биринчи фасли «**Хитобаларнинг услубий-тематик хусусиятлари тизими**»ни ўрганишга бағишланган.

Хитобалар услубини ўрганиш хитоба поэтикаси соҳаси учун жуда муҳим. Ўрта асрлар хитобалари тингловчи жамоанинг даражаси, таъби, гапирилаётган вазият, нотикнинг мақсади ва хитоба мавзусига кўра хилма хил бўлган. Бу ҳақда ал-Қалқашандий «арабларда наср ва хатобага катта иноят борлиги, хитобаларнинг балоғат сирлари сақланган, ҳикматлар жамланган сандиқлар эканлиги, уларда араблар бошдан кечирган фахрли ишлар, халифа ва амирларнинг минбарда туриб айтган нутқлари мавжудлиги ва албатта, тилдан маҳорат билан фойдаланиш натижаси ўлароқ хослар ва оммага мўлжалланган хитобаларнинг алоҳида услублари шаклланганлигини айтади»⁴⁴.

Хитобанинг «услуби деганда хатибнинг хитоба матнини тузишда сўз ва ибораларни қўллаши, жумла тузиши, услубий воситалардан фойдаланишини тушунамиз ва бундай услуб балиғ-комил, таъсирчан бўлиши хатиб мақсад ҳамда ғояларининг мусаввири бўлиши керак. Унда тасвир ҳаққоний бўлиши, баён энг гўзал иборалардан ташкил топиши керак»⁴⁵.

Илк ўрта асрлар араб хитобалари барча даврларда умумий услубий компонентларга эга бўлиши билан бир қаторда, бири иккинчисида такрорланмайдиган хусусиятларга ҳам эга бўлган.

Жоҳилият даври хатиблари услубидаги асосий жиҳат хитобаларда сажнинг кенг қўлланилиши эди. Хатиблар томонидан халқи учун тушунарли тилда, қабила ва уруғлар учун аҳамиятли ёки машҳур бўлган мақол ҳамда маталларни хитобаларда қўллашга ҳаракат қилинган. Хатиблар ҳам қадим араб шоирлари каби «тингловчилар ўрганган, қабул қилган сўзлардан фойдаланиб қулоққа ёқадиган, киши ҳузур топадиган»⁴⁶ мавзуларда хитоба айтар эдилар.

Жоҳилият хатиблари, одатда, хитобаларни тингловчилар даражаси ва хитоба мазмунидан келиб чиқиб айтган. Агар шоҳлар олдида айтилса, албатта, ҳукмдорларнинг сифатларини мадҳ этувчи сўзлар, муболағали мажозлар қўлланган. Агар ўзаро тортишув юзасидан хитоба айтилса, нотиклар бир-бирининг насл-насабини ерга уриш, ўзининг устун томонини кўрсатишга ҳаракат қилинган ва бу пайтда кинояга кўп мурожаат этилган. Жоҳилият хитобалари услуби ранг-баранг параллелизмлар, таъодлар, ўхшатишлар, мажозий образлар, такрорларга асосланиб, образлар кўпроқ табиат ҳодисалари, саҳро ҳайвонлари, коинотга нисбатланган.

Ислом дини келгач, жоҳилият хитобаларининг баъзи турлари, масалан *мунафара* – бир неча хатибнинг шоҳ олдида насл-насабидан мақтаниши, «*сажъ ал-куҳҳан*» – мутлақ сажда айтилган жоҳилия коҳинларининг турли вазиятларни башорат қилишлари, ҳуқуқий масалаларда ҳукм сифатидаги хитобалари

⁴⁴ الشيخ ابي العباس القلقشندي، كتاب صبح الأعشى، ج 1، ص 210.

⁴⁵ إسماعيل علي محمد، فن الخطابة و مهارات الخطيب، ص 129.

⁴⁶ Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). - Москва, 1974. – С. 12.

бутунлай, *таса'ул*-шоҳ ва элчилар, баъзан қабила бошлиқлари ва қабила, баъзан ота ва фарзандлари ўртасидаги донолик юзасидан савол-жавоблар деярли йўқолиб кетган.

Илк ислом даври хитобалари асосини Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан ўринли иқтибослар келтириш ташкил этар ва бунга кўшимча равишда, уни тингловчилар исломгача қандай яшаган бўлсалар, уларнинг реал ҳаётларига яқин, улар ўрганган ва улар қабул қилиши осон, содда тилда етказишлари керак эди. Илк ислом хатиблари ўз нутқларини айнан жоҳилият даврларида машҳур бўлган шакл ва услубда, бироқ янги мазмун, янги бадиий бўёқларда ифода эта бошладилар. Чунки, «исломий хутбаларда услуб барқарор, собит бўлиши керак, маънони унга мос сўз билан очиш керак. Чуқур маъноларни кучли ва қудратли сўзлар, нафис маъноларни эса юмшоқ сўзлар акс эттириши керак»⁴⁷ эди.

Илк ислом даври хитобалари услуби худди жоҳилият хитобалариники каби турли риторик сўроқлар, такрорлар, буйруқ майлидаги феъллар ва албатта, ёрқин параллелизмларга бой бўлган. Сажъ эса жоҳилият давридагига нисбатан кам ишлатилган.

Уммавийлар даврига келиб, хитоба бутун араб адабиётида муҳим ва етакчи ўрин тутди, ўзининг камолот босқичига етди. Дарҳақиқат, хитоба уммавий халифалар ҳукмронлиги даврида ҳам мажозий, ҳам ҳаётий маънода қуролга айланди. Бу давр хитобаларида индивидуал услуб тамойиллари яққол кўзга ташлана бошлади. Энди хатибларнинг қуроллари қанчалик қудратли ёки заиф эканлигини уларнинг танлаган услубларида очиқ-ойдин кўриш мумкин эди. Ҳар бир хитоба бошланишиданоқ хатиб шахсияти, характери, иродаси, теран ақли ёки фалсафий идроки каби хусусиятларни тингловчи кўз ўнгида намоён этар эди.

Уммавийлар даври хитобалари услуби жоҳилият ва илк ислом давридан бутунлай фарқ қиладиган янги услубда вужудга келган, деб айтиш ўринсиз, бироқ бу давр хатиблари анъанавий композицион структуралари ва сюжетига бироз ўзгаришлар киритган. Бу давр хитобаларининг аксар қисми сиёсий, яъни турли томонларнинг халифалик тахти учун курашларини акс эттирувчи хитобалар ҳисобланади. Бундай хитобаларда тингловчиларни хатиб жамоасига байъат беришга ундаш, рақиб томон айбларини кўрсатиш ёки аксинча хитоба айтувчиларга мойил қилиш каби сиёсий мотивлар етакчилик қилган.

II бобнинг иккинчи фасли «**Араб хитобалари композициясининг бадиий хусусиятлари**»ини таҳлил этишга бағишланган.

Қадим араб шеъриятдан фарқли ўлароқ, қадим араб хитобалари кўзга яққол ташланадиган аниқ ва мукамал сюжет тизимларига ва шаклланган композицион тузилишга эга бўлмаган.

Исломгача жоҳилият хитобалари кейинги даврлар хитобаларидан фарқли равишда кириш қисмларсиз, тингловчиларга тўғридан-тўғри мурожаат билан, баъзан эса мурожаатларсиз бошланган. Ҳикматли гаплардан кейин, эса хитобанинг асосий қисми айtilган ва алоҳида хотима қисмисиз якунланган.

⁴⁷ إسماعيل علي محمد، فن الخطابة و مهارات الخطيب، ص 129.

Фақат илк ислом даврига келиб, «хитобанинг шакли, қолипи шакллана, барқарорлаша бошлади»⁴⁸.

Биз аввалги бобда тавсифлаган араблар ҳаётида содир бўлган кескин ўзгаришлар сабабли вужудга келган ижтимоий-сиёсий, диний, маънавий-руҳий эҳтиёжлар талаби остида илк ислом давридан бошлаб хитоба композицияси унинг муайян вазифаларининг намоён бўлишига хизмат қила бошлади.

Илк ислом ва уммавий халифалар даврида хитоба композицияси унинг поэтик хусусиятлари билан ўзаро муносабатга киришди ва айна даврлардаги араб хитобасининг камолотга етишишини таъминлади. Қатъий чегараларига эга хитоба композициясида ҳар бир қўлланилган бадий ёки риторик санъатлар, хатиблар қўллаган илк ва сўнги жумла аниқ бадий функцияга эгалигида кўрина бошлади.

Албатта, хитоба таркибий тузилишидаги янги унсурлар дастлаб ислом пайғамбари нутқларида зоҳир бўлди. Муҳаммад (САВ) хитобани таҳмид билан бошлаганлар ва ҳозирги кун исломий хитобаларини ҳам таҳмид билан бошлаш адабий анъана сифатида давом этмоқда.

Таҳмидлар қуйидаги қисмлардан иборат бўлган: 1. Басмала – «Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим» жумласини айтмоқ. 2. Ҳамдала – «ал-ҳамду лиллаҳ» (барча мақтовлар Аллоҳга хос) иборасини айтмоқ. 3. Ташаҳҳада - (لا إله إلا الله) – «Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам Унинг элчисидир» калимасини айтмоқ. 4. Субҳана – «Аллоҳ барча айбу нуқсонлардан покдир» жумласини айтмоқ. 5. Истиъана – Аллоҳдан ёрдам (кўмак) сўраш⁴⁹. 6. Пайғамбарга дуо ва салавот айтиш. Таҳмиднинг муҳим унсури – Аллоҳга ҳамду сано айтиш бўлган. Илк ислом давридан бошлаб хитобаларга камида «ҳамдала» билан бошланиш талаби қўйила бошлаган ва аксар илк ислом хитобаларида хитобанинг асосий қисмидан олдин «ҳамида-ллаҳа ва асна алайҳи» (Аллоҳга ҳамду сано айтди) жумласи, сўнг «амма баъд» (ва сўнг) бирикмаси ишлатилган. Шу боис бу давр хитобаларида таҳмиднинг қайси қисми қандай ҳажмда иштирок этгани ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасмиз.

«الحمد لله، أحمده، وأستعينه، وأومن به، وأتوكل عليه، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، أرسله بالهدى ودين الحق، ليظهره على الدين كله، ولو كره المشركين. أما بعد.»⁵⁰

«Аллоҳга ҳамд(лар) бўлсин, уни шарафлайман, ундан кўмак сўрайман, унга иймон келтираман, унга таваккал қиламан. Аллоҳдан ўзга илоҳ ва унинг шериги йўқлигига, Муҳаммад унинг қули ва элчиси эканлигига, уни (расулини) ҳидоят ва ҳақиқат динини (тарқатиш учун) юборганига, уни (пайғамбарини) агар мушриклар (Аллоҳга ширк келтирувчилар) ёмон кўрсалар ҳам, бутун динга тўлигича кўрсатиш учун юборганига гувоҳлик бераман. Амма баъд».

Ушбу таҳмид – расулуллоҳ (САВ) ўз хитобаларида бошлаб берган анъанавий кириш қисмининг типик намунаси. Илк ислом даврида минбарга кўтарилган хатиблар кўп ҳолларда шундай таҳмид билан хитобаларни бошлаганлар. Бироқ баъзи ҳолларда бундан узунроқ, кўпроқ Аллоҳнинг

⁴⁸ Qutbuddin T. Khutba. – P. 206.

⁴⁹ Қаранг: Ал-Қомус. Ж.1. – С.176(بِسْمِ اللّٰهِ)، – С.676(حَمْدًا)، Ж.2. – С.711(تَشَهُّدًا)، – С.479(سُبْحَانَ)، Ж.3. – С.411(اِسْتِعَانَةً)

⁵⁰ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1. – С. 275. Айна таҳмид учинчи одил халифа Усмон бин Аффон хитобасидан олинган.

сифатлари зикр этилган таҳмидли хитобаларни ҳам учратиш мумкин. Бундай тўлиқ таҳмидлар асосан расулуллоҳ (САВ) ҳамда тўрт одил халифа хитобаларида учрайди, баъзан одил халифаларнинг қатор хитобалари тўлалигича Аллоҳ ва унинг пайғамбари фазилатларига бағишланган. Давр адабий анъанасига кўра, таҳмидсиз хитоба салбий қабул қилинган, бундай хитоба «узилган хутба» ёки «*батра*'у» деб ҳам юритилган. Масалан, Зияд бин Абиҳининг Басрада ўқиган «Эй Ироқ аҳли» деб бошланадиган хутбаси «*батра*'у» ҳисобланади⁵¹.

Илк ўрта асрлар хитобалари матнларини услубий-композицион жиҳатдан таҳлил қилиш орқали бир фаразни илгари суриш мумкин бўлди. Гарчи мавжуд қарашларда хитоба композицион қурилиши, таркибий қисмлари илк ислом давридан бошлаб анъанавийлашгани, барқарорлашгани айтилса-да, биз хитобаларнинг энг илк даврларда анъанавий композицияси бўлмаса ҳам, уларда аниқ мақсад ва шу мақсадга элтувчи бир неча изчил қисмлардан иборат яхлитлик борлигини эътироф этамиз.

Диссертациянинг учинчи боби «**Илк ўрта асрлар араб хитобаларида бадий санъатлар**» деб номланган бўлиб, унинг илк фаслида «**Хитобаларда сажъ санъатининг қўлланилиши**» тадқиқ этилган.

Ўрта асрлар араб хитобалари бадииятининг тадқиқотга тортилган барча даврлардаги асосий унсурларидан бири қофияли наср, яъни сажъ бўлган. Бунга сабаб жоҳилият даврида кўпчилик арабларнинг ёзувдан хабари бўлмаган, хитобалар матнлари ёзма тарзда эмас, ровийлар қилган нақлларда етиб келган. Ровийларнинг эса хитобани ҳар доим ҳам тўла эсда сақлаб қола олмагани туфайли уларнинг кўп қисми йўқолиб кетган. Фақатгина ўзининг асл маъносида муносиб қўлланган ва қалбларда ўрнашган, энг тез ва енгил ёдланадиган иборали матнларгина ровийлар орқали келган. Табиийки, хитоба тилини ёдда тез қоладиган, қалблардан жой оладиган қиладиган сажъ лафзий санъати эди. Мавзу юзасидан манбаларни ўрганиш натижалари араб халқининг энг қадимий адабий жанрлари ҳисобланмиш мақол, матал, ҳикмат ва хитобалар сажда учраши бу бадий санъатнинг анча қадим тарихга бориб тақалиши, жоҳилият даврида, эҳтимолки, сажъ юксак ривожланиш босқичини ўтгани ҳақидаги тахминларимизнинг асосли эканини тасдиқлайди.

Жоҳилият даврида коҳинлар нутқида сажъ санъати мукаммал ишлатилгани сабабли уларнинг нутқлари, хитобалари «*сажъ ал-куҳҳан*» номи билан машҳур бўлган. Сажъ жоҳилият даври нотиклигини балиғлик ва фасоҳат юзасидан баҳолашнинг муҳим меъёри ҳисоблангани, нотикларнинг ўз нутқида бу санъатни вазият тақозосига кўра маҳорат билан қўллашини адабий урфга кирган дейиш мумкин.

Араб тилининг кенг имкониятлари, катта синоним ва антоним сўзлар заҳирасига эгаллиги; наҳвий қонуниятлари асосида кўплаб сўзларнинг ясалиши, бу тилнинг сермаънолик тамойиллари нафақат шеър, балки хитобада ҳам инсонга эстетик завқ бера оладиган, мусиқийлик, оҳангдорликни таъминлайдиган услубни – сажни қўллашга имкон берган. Зеро, «сажъ

⁵¹Фильштинский И.М. История арабской литературы. V-начало X века. – С.255.

ғайриихтиёрий юзага келади ва у вазиятга алоҳида қасд билан тайёрланмайди. У эшитишга ёқимли, тингловчига яхши таъсир кўрсатади ва шу сабабли аксарият хитобаларда, мақол, ҳикмат, ўзаро мақтаниш ва баҳсларда кўп қўлланган»⁵². Ушбу иқтибос саждан фойдалана олиш араб хатибларининг туғма иқтидори бўлгани, уни қўллаш учун алоҳида тайёргарлик кўрилмаганини тасдиқлайди. Айнан шундай иқтидори бор кишилар кейинчалик машҳур нотик бўлиб етишган. Қуйидаги парчадан сажнинг қўлланилишини кўриш мумкин:

«قال: من أكرم الناس عشرة؟ قال: من إن قرّب منح، و إن بعُد مدح، و إن ظلم صفح، و إن ضويق سمح»⁵³.

«Деди: Одамларнинг орасида дўст сифатида энг кўп ҳурматга лойиғи ким?

Деди: У – яқинлашса, мукофотлайди, узоқлашса мақтайди, агар зулм қилинса воз кечади, торлик қилинса, яъни нимадир тортилса – қўли калталиқ қилиб қолса, сахий, кенг феълли бўлади».

إن قرّب منح - Ин қаруба манаҳа

إن بعُد مدح - Ин ба 'уда мадаҳа

و إن ظلم صفح - Ин зулима сафаҳа

إن ضويق سمح - Ин дувиқа самаҳа

Бу хитобадаги биринчи ва иккинчи гаплар тўлиқ сажъ бўлса, учинчи жумла зулима-дувиқа, сафаҳа-самаҳа сўзлари ва ҳар тўрт жумланинг охирлари «манаҳа, мадаҳа, сафаҳа, самаҳа» – ўзаро вазндош, араб тилидаги I боб феълларининг ўтган замон аниқ нисбати шаклидалиги юзасидан шаклдошлиқ асосида қофияли сажга мисол бўла олади. «Зулима ва дувиқа» сўзларида равий ҳар хил бўлса-да, грамматик кўриниши-ўтган замон мажҳуллик нисбатида шаклдошдир. Бундай сажли жавоб, биринчидан, нотикнинг нафақат ақли, балки тили ҳам қудратли эканини, ҳозиржавоблигини кўрсатиб турибди. Қолаверса, ушбу сажли жумлада алоҳида сўзларнинг ўзаро қофиядошлиги ҳисобига тарсиъ санъати ҳам намоён бўлган.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли «Хитобаларда маъновий санъатларнинг қўлланилиши» ни ўрганишга бағишланган.

Араб хитобаларида бадий санъатларни қўллаш бадий образлиқ яратишдаги асосий омиллардан бири бўлган. Уларнинг вазифаси адабий асарга зийнат, безак беришдангина иборат бўлмай, балки мазмунни таъсирчан, ёқимли, ишонарли, ҳаққоний қилиб етказиш, асосийси, хитоба руҳи, хатиб кайфияти ва фикрини тингловчиларга «юктириш» ва шу орқали таъсир этишдир.

Араб хитобаларида хатиблар маҳоратига уйғун равишда бундай санъатлар, кўпинча, бири иккинчисига таъсир этмаган ҳолда бир хитобада, бир лексик бирликда ҳосил қилинган. Шу боис ушбу бўлимда таҳлилга тортилган хитобалар етакчи маъновий санъат намунаси сифатида кўриб чиқилди, айни пайтда, шу бирликларда акс этган бошқа бадий санъатларни қайд этиш билан чекланамиз.

Араб хитобаларида етакчилик қилган асосий маъновий санъатлардан бири истиора бўлиб, у илк араб поэтик тасаввурлари ҳақидаги асар – Ибн ал-Муътазнинг «Китабу-л-бадиъ»сида алоҳида бобда ёритилган.

⁵² الوسيط في الأدب العربي و تاريخه، ص 18.

⁵³ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1.– С.19. Жоҳилиятдаги Ҳимёр шоҳларидан бирининг олдидаги таса'ул-савол - жавоб хитобасидан парча.

Қуйидаги жоҳилият даври хатибининг хитобасида ҳам мажозий образлар ажойиб истиоралар орқали тасвирланади :

«إن عداوة بني العلات لا تبرؤها الأساة، لا تشفيها الرقاة، و لا تستقل بها الكفاة، والحسد الكامن، هو الداء الباطن، أنا لهم ردة إذا رهبوا، وغيث إذا أجدبوا، وعضد إذا حاربوا، ومفرع إذا نُكبوا، و أنا و إياهم كما قال الاول: «إذا ما علوا قالوا أبونا و أمنا وليس لهم عالين أمّ و أب»⁵⁴.

«Дарҳақиқат, бани ал-алати⁵⁵ - уларни на табиб даволайди, на афсунгар шифо беради, улар истеъдод соҳибларининг ҳаракати билан ҳам тузалмайдилар. Яширин ҳасад бу – ички ботиний дард. Дарҳақиқат, агар уларга тазйиқ ўтказилса, биз улар учун таянч-тиргакмиз ва улар қақраб кетсалар, барака ёмғиримиз, улар урушсалар, билакмиз, агар уларга азият етса, биз улар учун соябонмиз, паноҳмиз. Ва ҳақиқат (шу)ки, биз улар учун аввалгилардан бири айтганидек: «Агар юксалмасалар айтдиларки: онамиз ва отамиз, юксалганларида эса уларнинг на ота ва на онаси бордир»».

Тагига чизилган бирликларда бир қабила бошқаси учун «таянч, барака ёмғири ва билак, бошпана» сифатида жоҳилият даври адабиётидаги фаол мажозий образлар истиора орқали тасвирланган. Бу истиоралардан бир қабиланинг бошқа қавм билан, гарчи улар ичи қора, ҳасадгўй бўлсалар ҳам, дўстлик алоқаларини тиклашга шай экани англашилади. Хитоба охиридаги шеърӣй парчада нотӣқ киноя санъатидан фойдаланган.

Параллелизм (*мутобақа, тибоқ*) шарқ бадий санъатида тазод (зидлов параллелизми), синонимик параллелизм, тематик-психологик, лексик-морфологик, ритмик-синтактик ва ўзининг барча турлари билан араб хитобаларидаги энг муҳим ва етакчи санъатлардан ҳисобланган. Шу боис биз бу бўлимда айни шу санъатлар намуналарини ҳам таҳлил қилдик.

«يا معشرَ بكر، هالكٌ معذورٌ، خير من ناج فرور، إن الحذر لا يُنجي من القدر، و إن الصبر من أسباب الظفر، المنية و لا الدنية، استقبال الموت خير من استدباره، الطعن في نعر النحور، أكرم منه في الأعجاز الظهور، يا آل بكر، قاتلوا فما للمنايا من يد!»⁵⁶

«Эй Бакр аҳли! Юзи ёруғ бўлиб ҳалок бўлиши, қочиб нажот топишдан яхшироқдир. Дарҳақиқат, қўрқув тақдири азалдан қутқармайди ва дарҳақиқат, сабр галаба омилларидадир. Тақдир (ўлим) айб-нуқсон эмасдир. Ўлимни кутиб олиши, ундан юз ўгириб чекинишдан яхшироқдир. Заиф жойларнинг очилишига таъна қилиши (душман хавф соладиган нуқталар назарда тутилмоқда)дан кўра, ожизлик билан бўлса-да зоҳир бўлиши (душман қаришисига чиқиши) ҳурматга муносиброқдир. Ё Бакр эли, жанг қилинглари ва тақдирлар муқаррардир!»

Бу хитобада тематик-психологик ҳамда ритмик-синтактик параллелизм ёрдамида араб нотиғи жангчиларни руҳлантиришни мақсад қилади, араб жангчисидаги ор-номус ва жасорат ҳисларини жунбушга келтиради.

Жоҳилият, илк ислом ва уммавийлар даври хитобаларида ташбиҳ санъатининг қўлланилишининг ёритилиши ҳам мавзу учун муҳим. Масалан:

⁵⁴ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1. – С. 11. Сабий бин ал-Ҳараснинг хитобасидан парча.

⁵⁵ Қаранг: Юқоридаги асар, шу бет: «бану ал-алат» →зиёнкорлар, нуқсонлилар қабиласи» дегани бўлиб, араб тилидаги «иллатун» (камчилик, нуқсон) сўзи билан маънодош; арабларда ота бир, она бошқа инсонлар шундай аталади.

⁵⁶ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1. – С.37. Ҳани бин Қубайса аш-Шайбоний хитобаси.

«... يا بني قصي: أنتم كغصني شجرة أيهما كسر أوحش صاحبه، و السيف لا يسان إلا بغمده، و رامي العشييرة يصيبه سهمه، و من أمحكهُ اللجاج أخرجهُ الى البغي»⁵⁷.

«Эй бани Кусси, сизлар бир дарахтнинг икки шохи (новдаси) кабидирсизлар. Улардан исталган бири синдирилса, ўз соҳибини қуритиб қўяди, қилич ўз қинидан бошқа жойда яши сақланмайди, қабила мерганининг ўқи унинг (қабила) ўзига тегади ва яна кимки унинг газабини келтирса, қайсарлик уни шафқатсизликка ундайди».

Ушбу хитобада қабила бошлиғи ўз қабиласидаги урушаётган икки уруғ аъзоларига шаклан содда, мазмунан теран ташбиҳ – «бир дарахтнинг икки шохи», «қилич ва сопи», «овчи ва ўқи» мажози орқали уларнинг кимлигини тушунтиради ва хитобадан кўзланган мақсад образли ифода топади.

«أيها الناس، إن الحرب صعبة مرة، و إن السلم أمن مسرة و قد زبنتنا الحرب و زبناها، فعرفناها و ألفناها و نحن بنوها و هي أمنا...»⁵⁸

«Эй одамлар! Дарҳақиқат, уруш жуда оғир мусибатдир, ҳақиқатан, тинчлик шод қилувчи хавфсизликдир. У муқаррар бизни ўзига яқинлатмади, биз ҳам уни ўзимиздан узоқлаштирдик. Сўнг уни танидик ва унга кўникдик. Биз унинг фарзандларимиз, у бизнинг онамиздир».

Хитобадан келтирилган парчада нотик уммавий халифалар даврида мамлакат бошидан кечирган нотинчликлар, тўхтовсиз урушлар ҳақида гапирди. Унинг шоҳ сифатида инсоннинг урушга иштиёқмандлиги, «уруш ва урушаётганларни энг яқин инсоний муносабат тажассуми – она ва фарзандга ўхшатишида»; самимий меҳр-муҳаббат каби ҳисларни кулфат, жудолик келтирувчи «урушга» нисбат беришида, унинг қанчалар маҳоратли нотик ва қалби нозик ҳукмдор эканлиги сезилиб туради. Кўринадик, парчада истиора, муболаға, жонлантириш, мажозий образлилик намунаси акс этган.

ХУЛОСА

Илк ўрта аср араб хитобалари поэтикасини ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Араб хитоба жанри жоҳилият даври араб шеърятидан ҳам қадимийроқ. Негаки, хитоба араб халқининг туғма генетик ва ментал характер хусусиятларини акс эттирадиган санъат сифатида пайдо бўлган.

2. Араб хитобаларининг санъат даражасига кўтарилишида араб халқи тафаккури, фикрлаш тарзи, араб тилининг бой луғат захирасига эгаллиги асосий омиллар бўлган. Қолаверса, араб тилининг грамматик ва семантик имкониятлари муайян сўз ўзагидан янги маъно ва шаклдаги сўз ясашга имкон бериши, бир сўзда ўхшаш ва зид маънолар ифодалаш мумкинлиги билан ҳам изоҳланади.

3. Тил ва характерга асосланган нутқ арабларнинг ҳақиқий ҳаёт тарзини акс эттирувчи илк адабий шакл бўлган. Арабларнинг қадим ҳаёти ҳақидаги маълумотлар араб халқ оғзаки ижоди намунаси ҳисобланмиш «Айям-ул-араб»да учраган бўлса, уларнинг ақлий тафаккурлари, уларнинг қадриятлари

⁵⁷ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.1. – С.75. Жоҳилиятдаги қабила бошлиғи Хошим бин Абду Манноф хитобасидан парча.

⁵⁸ Сафут А.З. Жамҳарату хутаб. Ж.2.– С.194. Уммавий халифа Абдулмалик бин Марвон хитобасидан парча.

ҳақидаги маълумотлар турли мақол, масал, ҳикматли сўз, васият ва хитобаларда акс этган.

4. Араб хитобасининг қачон пайдо бўлгани ҳақида аниқ маълумот йўқ ва дастлаб адабий жанр сифатида пайдо бўлмаган. Хитоба араб халқининг ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлари самараси ўлароқ юзага келган. Илк араб хитобалари сўзга уста кишиларнинг талаб этилган вазиятда ўз нутқларини халқ орасида машҳур мақоллар, афоризмлар ва бадий тасвир воситалари билан бойитилган тарзда таъсирли айтиши натижасида бадий нутқ мақомига кўтарилган. Хитобаларда арабларнинг узок йиллар давомида орттирган тажрибаларига асосланган, тингловчиларга кучли таъсир кўрсатадиган сўзлар, грамматик ва семантик структуралардан фойдаланилган.

5. Жоҳилият даври хитобалари қабила бошлиқларининг ўз қабиласига ўзлари билган ҳақиқатлар ҳақида панд-насихатлари тарзида айтила бошланган. Зотан, хитобалар турли йиғин ва урушларда насл-насаб билан фахрланиш – тафахур ёки тортишувлар – мунафараларда, жанг олдидан лашкарни руҳлантиришда, шоҳ олдига келган элчиларнинг мунозара – таса’улларида, қайғули вазиятларда ҳамдардлик (таъзия) билдиришда, яхши воқеалар юзасидан табриклаш – таҳни’аларда сўзга уста кишиларнинг нутқлари деб қабул қилиниши керак.

6. Дастлаб араб халқи истак-хоҳишларини ифодалаган, ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этган хитоба илк ислом даврига келиб, яъни ислом динининг пайдо бўлиши, араблар тафаккури ва ҳаёт тарзидаги янгиланишлар натижасида нубувватни, янги диннинг моҳиятини оммага етказишнинг ягона воситасига айланган.

7. Ислом динини кенг ёйиш ва исломий жамиятни мустаҳкамлаш уммавийлар давридаги муҳим вазифалардан бўлган. Бу давр сиёсий воқелигида исломгача ва илк ислом даврида бўлмаган кўплаб бўлинишлар: ўзаро низолашаётган гуруҳлар, бу гуруҳлардаги ички фирқалар юзага келган. Ҳар бир жамоанинг ўз мақсади ва ғояси, талаб ва истагини ифодалашга бўлган кучли эҳтиёжи таъсирида хитоба айтувчилар ҳам, хитобалар ҳам кўпайган, айти пайтда, хитобанинг мақоми исломгача ва илк ислом давридагидан кўра баланд бўлган.

8. Араб хитобалари айнан Аристотель риторикаси ёки араблар нотиклик санъати деб атайдиган «илму-л-балағат» ҳам эмас. У анча йиллар аввал қадим Юнонистонда пайдо бўлган ва дунё маданиятига, илм-фанига риторика номи атамаси билан кирган санъатдан мустақил равишда пайдо бўлган ва таракқий қилган алоҳида жанрдир. Балоғат (балоғат илми) риторика ёки хитобанигина эмас, оғзаки ёки ёзма, шеърӣ ёки насрий эканлигидан қатъи назар, балоғат талаблари (илму-л-байан, илму-л-маъани ва илму-л-бадиъ унсурларини акс эттирадиган)га жавоб берадиган ҳар қандай нутқни ўз ичига олади. Шунга кўра, хитоба илму-л-балағанинг айнан ўзи эмас, балки у ўрганадиган, таҳлил қиладиган нутқ турларидан биридир.

9. Араб адабиёти тарихида, танқидчилигида, умуман, шарқшуносликда араб хитобалари ва уларнинг поэтик жиҳатлари етарли ўрганилмаганининг сабаблари: 1) адабиётшунослар араб хитобаларидан етиб келган намуналар уларни адабий

асар шаклида эътибор қаратишга арзимаиди деб ўйлагани; 2) хитобани фақат риторика предмети, унинг бадиияти эса арзирли эмас деб тушунилганидир.

10. Жоҳилият даврларида хитобаларнинг вазифаси аҳамиятга молик бўлмагани сабабли бу давр хитобаларида хотиржамлик, доноликни тинч вазиятда намойиш этиш мотивлари кучли. Бу давр хитобаларининг аксариди мажозий образлар, мавзу қамрови кўпроқ шаклий жиҳатдан юксак бўлган. Илк ислом ва уммавийлар даври хитобаларида эса оҳангдорлик, муסיқийлик ҳамда қувноқлик кайфияти бор сўзларни қўллаш вазиятга тўғри келмаган, аксинча, жиддийлик, асослилик, ишонтириш воситаларига кўпроқ эҳтиёж сезилган.

11. Хитобанинг тугал композицион структураси илк ислом даврида шаклланган. Бироқ жоҳилият замонлари хитобаларида ҳам мантиқий изчилликка риоя қилинган. Илк ўрта аср хитобаларининг барчаси бир хил услубда: риториканинг ишонтириш элементлари, семантик ва лингвистик маркерлари, юксак ва бир-бирига ўхшамайдиган поэтик воситаларни вазиятга мос тарзда ишлатиш талаби остида шаклланган.

12. Ўрта асрлар хитобаларида энг кўп ишлатилган лафзий санъат саждир. Сажнинг хитобаларга бу қадар сингиб кетиши хитобанинг асоси оддий кундалик халқ тилида пайдо бўлиб, кейинроқ омма орасидан сўзга чечан кишиларнинг ажралиб чиқиши билан боғлиқ. Сажъ жоҳилиятдан анча аввал ҳам бўлган, жоҳилият даврига келиб эса бадий баркамол санъатга айланган. Сажъ араб нотиклигининг илк меъёрларидан ҳисобланган.

13. Хитобаларнинг поэтик юксаклигини кўрсатувчи бош омил баъзи хитобаларда шеъриятдагидан кўра ҳам кўп бадий воситалар қисқа, муайян қолипда қўллангани, бунда бир жумланинг ўзида бир неча бадий санъатлар уйғун ишлатилганидир.

14. Араб хитобаларининг барчасида арабларнинг энг қадим замонлардан бошлаб борлиқ, табиат қонунлари, ўлим ва мангуликни англашга қизиқишлари, бу масалаларга ўз ақлий даражасида ёндашувлари кузатилади. Шунинг учун ҳам жоҳилият даври арабларида фалсафий қарашлар бўлмаган дейиш ноўрин. Фалсафий мушоҳадалар жоҳилият кишисининг содда тасаввурларида, бироқ аниқ тартибга келтирилмаган ҳолда мавжуд бўлган. Илк ислом давридан бошлаб эса хитобаларда бундай мотивлар кучайган ва тасаввуф таълимотига асос солган.

15. Хитобаларнинг кўп қисми етиб келмагани, етиб келганлари эса парчалар шаклида турли тарихий, адабий, тилга ёки бошқа соҳаларга оид манбаларда, адабий тўпламлардагина сақланиб қолгани, бу адабий жанрнинг эҳтимолки, жоҳилият шеъриятдан ҳам кўпроқ ва мукамалроқ бўлган бўлиши мумкинлиги ҳақида илмий тахмин қилишга изн беради.

16. Илк ўрта аср хитобалари ўзидан кейинги даврлар насрига катта таъсир кўрсатган, хусусан, хитоба негизида рисоалар жанри вужудга келган.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil/Tar.21.01 AT THE TASHKENT STATE
UNIVERSITY OF ORIENTAL STUDIES**

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF ORIENTAL STUDIES

DJURAYEVA FERUZA SHUKUROVNA

POETICS OF EARLY MEDIEVAL ARABIC KHITABAS

10.00.05 – National Languages and literature of Asia and Africa

**DISSERTATION ABSTRACT
FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Tashkent – 2021

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number B2020.4.PhD/Fil1439.

The dissertation has been prepared at the Tashkent State University of Oriental Studies.

The abstract of the PhD dissertation is posted in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) on the website of the Scientific Council (www.tsuos.uz) and «Ziyonet» information-educational portal (www.ziyonet.uz).

Scientific advisor: **Shomusarov Shorustam Giyasovich**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: **Khodjayeva Ra'no Umarovna**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Rustamiy Salima Aliybeg qizi
Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

Leading organization: **Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan**

Defense of dissertation will take place on «____» _____ 2021 at _____ at a meeting Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.Tar.21.01 under Scientific Degree at the Tashkent State University of Oriental Studies. (Address: 100047, Tashkent, str. Shakhrisabz passage, 25. Tel.: (99871) 233-45-21; fax: (99871) 233-52-24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru.)

Dissertation could reviewed at the Information-Resource Centre of the Tashkent State University of Oriental Studies (registered under № ____). (Address: 100047, Tashkent, str. Shakhrisabz, 16. Tel.: (99871) 233-45-21.)

The abstract of dissertation was distributed on «____» _____ 2021.

(Registry report number ____ on «____» _____ 2021).

A.M. Mannonov
Chairman of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

R.A. Alimukhamedov
Secretary of Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences

B. Tokhliyev
Chairman of Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Abstract of the PhD (PhD) thesis)

Topicality and necessity of the thesis. The issue of poetics has always been equally important and relevant in world literature. The growing interest in the issue of poetics in world literature in recent years shows that the concept of artistry is one of the main criteria for evaluating any literary work. The theoretical basics of literary criticism, the criteria of literary criticism for evaluating a certain literary work are based on poetic features, and poetics is the most important factor in restoring the full value of a literary work.

In the creation of the theoretical and scientific history of ancient Arabic literature in the structure of world literature, special attention is paid to the poetic study of its most ancient prose and poetic samples. Examples of oral speech, related to the first genre of literary prose, which appeared in the most ancient times of Arab life, the system of literary devices, the strong influence of this prose genre on the literature of Arabs and other people after it play an important role in achieving the same goal.

The problems of oratory theory in Uzbek literature and modern linguistics, especially the emphasis on rhetorical poetry, require the study of important issues in this field.

In recent years, Uzbekistan has been paying great attention to the training and support of highly educated personnel. In this regard, among the tasks aimed at «educating young people who are spiritually and intellectually developed, independent-minded, with a strong outlook on life»¹, it is necessary to carry out researches on the culture of speech. The basis of such policies and activities devoted to develop the ability of today's generation to express their views in the form of cultural speech in any situation, in front of any community. On the basis of the development of the thinking and scientific potential of Uzbek youth, the strengthening of Uzbek national and spiritual values is more dominated by the principles of drawing strength from the Islamic cultural heritage. The study of early medieval Arabic *khitabas* as a product of the Eastern worldview enriches Uzbek oriental studies with new scientific results. The fact that *khitaba* has not been studied as a separate literary genre is one of the most pressing issues in Uzbek oriental studies.

The scientific results of this dissertation to some extent serve to carry out the tasks set out in Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan PD-4947 of February 7, 2017 «On the Strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan», PD-5850 of October 21, 2019 «On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language», Resolution. PP-2909 of April 20, 2017 «On measures to further develop the system of higher education», Resolution No. PP-4680 of April 16, 2020 «On measures to radically improve the system of training in the field of Oriental Studies and increase scientific capacity» and other normative legal acts.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони / Халқ сўзи, 2017 йил. 8 февраль. – № 28 (6722).

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. The dissertation was carried out within the framework of the priority area of the development of science and technology of the republic I. «Formation and implementation of a system of innovative ideas in the social, legal, cultural, spiritual-enlightenment, spiritual-moral and cultural development of an informed society and democratic state».

Problem development status. In world literature, the study of rhetoric has long been practiced. First mentioned in the works of Aristotle, Plato, Plutarch, Cicero², later was studied by V.I.Aksenov, A.A.Taxo-Godi and G.Z.Apresyan, A.F.Losev, A.Sattorov³ and other scholars. In Uzbek literature S.Inomxo'jaev, A. Aripova, N.Bekmirzaev, N.Goibov, R.Jumaniyozov and I.Qahhorov⁴ conducted research on the art of public speaking and speech culture.

Literary critics, linguists, and historians of Arabic literature have seldom addressed the problem of the poetics of the «art of oratory». The genre known as *khitaba* in the Arabs is an art called rhetoric in the world. In world literary criticism, there are some works give information about poetics of rhetoric⁵ and medieval Arabic poetics⁶. However, it should be noted, that the poetics of poetry in Arabic literature has been thoroughly analyzed not only by Arab literary critics, but also by experts in world Arabic literature. The official acceptance of *khitabas* as a literary genre in Arabic literature has been debated among scholars for many years. Unfortunately, even now the Arabic *khitabas*, especially its poetics, are not sufficiently studied.

---

²Аристотель. Риторика. Поэтика. – Москва, 2000; Платон. Диалоги. – Москва, 1986; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Москва. СПб., 2006; Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – Москва, 1972; Платон. Сочинения. В 3-х т. / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Пер. с древнегреч. Т. 3. Ч. 2. Москва, 1972; Аристотель. Поэтика. Масъул мухаррир И. Султон. Русчадан М.Махмудов таржимаси. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

³ Аксенов В.И. Искусство художественного слова / Под общ. ред. В.Н.Шацкой. – Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962; Античные риторика / Под ред. А.А.Тахо-Годи. – Москва, 1978; Аapresyan Г. З. Ораторское искусство. – Москва, 1969; Лосев А.Ф. «Риторика» и ее эстетический смысл. В кн.: Античные риторика. Москва, 1978; Лосев А.Ф. Художественные каноны как проблемы стиля. – Вопросы эстетики, 1964; Лосев А.Ф. О понятии художественного канона. В кн.: Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. Москва, 1973; Сатторов А. «Поэтика» Аристотеля на Востоке. (К проблеме взаимосвязей художественной мысли Востока и Запада). В кн.: Мушкिलоти Ибни Сино. (Мероси адаби, анъана ва алока). – Душанбе, 1980.

⁴ See: Иномхўжаев С. Ўтмиш шарк нотиклиги. – Тошкент, 1972; Иномхўжаев С. Нотиклик санъати сирлари. – Тошкент, 1986; Арипова А.Х. Нотиклик нуткининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. дис. – Тошкент, 2002; Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари: ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006; Ғойибов Н. Нотиклик санъати: Маърузалар курси / Н.Ғойибов, Д.Юсубов, А. Мавлонов. – Тошкент, 2012; Жуманиёзов Р. Нотиклик санъати.-Тошкент, 2016; Қаҳҳоров И. Нотиклик санъати. –Тошкент, 2015.

⁵ See: Shurter, E.D.B. The Rhetoric of Oratory. The Macmillan Company, 1920; Buehler, E.C. and Johannesen, R.L. Building the Contest Oration. New York: The H.W. Wilson., 1965; Biesecker, B.A. Rethinking the Rhetorical Situation from within Thematic of Difference. Philosophy & rhetoric, 22(2). – P.110-130, 1989; Steel, C. Roman Oratory. Cambridge: Cambridge University Press. 2006; Cothran, M. What is classical rhetoric? Memoria Press, 2018; Wells, S. Robert Burton's rhetoric. An anatomy of early modern knowledge. The Pennsylvania State University Press, 2019.

⁶ Крачковский И.Ю. «Китаб ал-бади'». Избранные сочинения. Т.6. – С. 97-179, – М. – Л., 1960; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке // Изб. Соч., Т. 2., – М. – Л., 1956; Куделин А.Б. Мотив в традиционной арабской поэтике VIII -X вв. В кн.: Восточная поэтика. Специфика художественного образа. Москва, 1983; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – Москва: Наука, 1983; Cantarino V. Arabic Poetics in the Golden Age: Selection of texts accompanied by a preliminary study. – Leiden: Brill, 1975; Classical Arabic Literature: A Library of Arabic Literature Anthology. Selected and translated by Geert Jan van Gelder. – NY: New York University Press, 2013; El Sudda H. Figurative Discourse in Medieval Arabic Criticism: Introduction and Translation. – Alif: Journal of Comparative Poetics, 12, 1992.

Uzbek scholars did not study medieval Arabic *khitabas* in a monograph. However, N.I.Ibrohimov, T.A.Mukhtorov, Sh.Sh.Shomusarov and G.S. Mutalova⁷ explored other Arabic prose genres.

As a work directly related to the topic of our study, we can mention the study of the Tajik scientist U. Gaffarova «Arab oratory (khutba).The middle of the VI-VIII centuries»⁸ (1989). However, the Tajik scholar in her research on the subject mainly focused on the stages of development of this literary genre in the middle of the VI-VIII centuries, did not give a scientific approach to the poetics of the *khitaba* genre, limited to brief information about the stylistic features of this genre.

One of the Russian orientalists, I.M. Filshtinsky⁹ dwells more extensively on Arabic rhetoric in his works on the art of Arabic oratory, especially medieval Arabic literature. European scholars such as X.A.R. Gibb¹⁰, G.E. Grunebaum¹¹, R.M.A. Nicholson¹², P.K. Xitti¹³, A.F.L. Beeston, R.B. Searjant, and T.M. Johnston¹⁴ based on the results of their scientific research on Arabic literature and genres, the history of the Arab people, reported that the Arabs had long been masters of the art of speech, and that such innate talent was reflected in *khitabas*.

However, in recent years, the functions of medieval Arabic *khitabas*, its history were covered in the work of the scholar of Cambridge University T. Qutbuddin¹⁵ (originally Arabic). L.Jones¹⁶, V.M.Wege¹⁷, L.Harb¹⁸ who were engaged in Arabic poetics, also addressed *khitaba* in explaining the *ilm al-balagha* («science of eloquence»).

---

⁷ See: Ибрагимов Н. И. Арабский народный роман. – Москва: Наука, 1984; Иброҳимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. –Тошкент : Фан, 1994; Мухтаров Т. А., Саттиев А.И., Шамусаров Ш.Г. Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент: Фан, 1992.; Шамусаров Ш.Г. Арабский фольклор. – Ташкент: Фан, 1992.; Шамусаров Ш.Г. Типология и взаимосвязь фольклора тюрских и арабских народов. – Москва: Академкнига, 2010; Муталова Г.С. Илк ўрта асрлар оғзаки ривоятлари «Аййам ал-араб» ва уларнинг ёзма адабий шаклларга трансформацияси масаласи: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2017.

⁸ Гаффарова У.А. Арабское ораторское искусство (хутба) VI - середины VIII вв. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1989.

⁹ Фильштинский И.М. История арабской литературы V- начало X века. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1985; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. Москва: Наука, 1978; Фильштинский И. М. Арабская литература в средние века: словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. - Москва, Наука, 1977.

¹⁰ Gibb X.A.R. Arab Poet and Arabic Philologist. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, 1947-1948.; Gibb H.A.R. Arabic Literature; an Introduction. Second ed. Oxford: OUP, 1963. Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период. – Москва, 1960.

¹¹ Grunebaum G.E. The Spirit of Islam as Shown in its Literature. Studia Islamica. №1. 1953. – P.101-119.

¹² Nicholson R.M.A. A literary history of the Arabs. – New York, Charles Scribner's Sons, 1907. – P. 153-157.

¹³ Xitti P.K. History of the Arabs. The third edition revised. Macmillan and Co., Limited. – London 1946. Part 1. Pre Islamic age. – P. 90.

¹⁴ See: Arabic literature to the end of the Umayyad period, edited by A.F.L. Beeston, T.M. Johnstone, R.B.Serjeant and G.R.Smith. – Cambridge, London, New York: New Rochell Cambridge University Press, 1983.

¹⁵ See: Qutbuddin T. Khutba: The Evolution of Early Arabic Oration in Classical Arabic Humanities in their own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs, ed. Beatrice Gruendler and Michael Cooperson. – Brill, 2008. – P. 176-273. (This literature will be referred to as «Qutbuddin T. Khutba « in the following footnotes.)

¹⁶ Jones L.G. The power of oratory in the medieval Muslim world. Cambridge University Press, 2012.

¹⁷ Wege V.M. Arabic rhetoric: main idea, development, parallelism, and word repetition» (2013). EWU Masters Thesis Collection.

¹⁸ Harb L. Arabic Poetics: Aesthetic Experience in Classical Arabic Literature. – New Jersey: Princeton University, 2005.

Arab scholars as Z.Mubarak¹⁹, J.Zaydon²⁰, Sh.Dayf²¹ and H.Al-Fahuri²² provided general information about medieval Arabic *khitabas*. Ihsan an-Nas²³, Ahmad al-Hawafi²⁴, Muhammad Abu Zahra²⁵, Ahmad Hasan az-Zayat²⁶, and Ismail Ali Muhammad²⁷ can be mentioned as Arab scholars who directly studied the Arabic *khitabas* of this period. However, they also described the existence of the *khitaba* – the art of public speaking in the history of Arabic literature, its importance in reflecting the socio-political life of the Middle Ages, the role of the art of eloquence in the Arab Muslim society, the preacher (*khatib*) and the sermon (*khutba*).

Our research has shown that the Arabic *khitaba*, its poetics, has not been covered in Russian oriental studies in recent years (or, although there are scientific views related to the *khitaba*, they have not yet been presented to the general scientific community). On the contrary, interest in the same philological problem has increased in Europe.

Relevance of the dissertation research to the research plans of the scientific-research works of the higher educational institution where the dissertation has been conducted. The research of the dissertation was carried out at the Department of «Arabic Philology» of Tashkent State University of Oriental Studies in the framework of «New principles of studying the Arabic language and literature» and «Oral traditions of the Arab people of the Middle Ages».

The aim of the research work is to reveal the emergence of the first medieval Arabic *khitabas*, its place in the life of the Arab people, and the poetic features of Arabic oratory.

The tasks of the research work are:

to determine the status of the first medieval Arabic *khitabas* as the first prose genre;

to identify changes and similarities observed in the form and content of the Arabic *khitabas* in the early Middle Ages on a background of gradual development;

to clarify that the first medieval Arabic *khitabas* remained stylistically unchanged during the period under study and to determine its stylistic features;

to study the dynamics of changes in the composition of the early medieval *khitabas* under the influence of the socio-political reality of pre-Islamic (*jakhiliyya*), early Islamic and Umayyad periods;

to substantiate the actively used rhetorical and poetic devices of the Arabic *khitaba* on the purpose of public speech and their impact on the audience;

to define most often used literary devices in the Arabic *khitabas* of the early Middle Ages, and their various forms manifested in the Arab orators' speeches.

¹⁹ زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1، مؤسسة الهداوي، القاهرة، 1934.

²⁰ جرجي زيدان، تاريخ أدب اللغة العربية، مؤسسة الهداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، 2012. (<http://www.hindawi.org>)

²¹ شوقي ضيف، تاريخ الأدب العربي، دار المعارف، القاهرة، 1960.

²² Аль-Фахури Х. История арабской литературы. Т.1. Пер. с арабского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959.

²³ إحسان الناس، الخطابة العربية في عصرها الذهبي، دار المعارف، القاهرة، 1963.

²⁴ أحمد محمد الحوفي، فن الخطابة، ط 4، دار نهضة مصر للطباعة والنشر، القاهرة، 1972.

²⁵ الإمام محمد، أبو زهرة، الخطابة (أصولها، وتاريخها في أزهر عصورها عند العرب)، دار الفكر العربي، الكويت، 1980.

²⁶ أحمد حسن الزيات، الأدب العربي وتاريخه، دار المعرفة، ط 4، بيروت، 2008.

²⁷ الدكتور إسماعيل علي محمد، فن الخطابة ومهارات الخطيب، دار الكلمة للنشر والتوزيع، القاهرة، 2016.

The object of the research work is the texts of ancient Arabic *khitabas* in Ahmad Zaki Safut's «Jamharatu khutab al-arab»²⁸ (Collection of Arabic *khitabas*).

The subject of the research work is the relationship between rhetoric and poetics in medieval Arabic *khitabas*, its interfusion and the application of high poetic art and methods in *khitabas*.

Methods of the research. Historical-comparative, comparative-typological, ethno-folkloristic, hermeneutic, artistic analysis and methods of interpretation were used to highlight the research topic.

Scientific novelty of the research work:

it is scientifically determined that the early medieval Arab *khitabas* differ from the rhetoric of Aristotle, they were formed and developed on the original Arab basis;

it is proved that the early medieval Arabic *khitabas* were in the spirit of ancient Arabic oral traditions and were preserved in the same way; the literary and aesthetic norms of the *khitabas* were formed in the Middle Ages; its compositional structure was built in a logical sequence; poetic and rhetorical means together ensured the formal and semantic integrity of the *khitaba*;

it is substantiated that by the time of early Islam a traditional clear structure of the *khitabas* appeared, the formal components of the Arabic *khitabas* and poetic elements remained unchanged during the period of ignorance, early Islam and the period of Umayyad rule; only semantic changes have occurred;

it is revealed that the principles of the impact of the early medieval Arabic *khitabas* on the listener consist of persuading and convincing motives.

Practical results of the research work are as follows:

works of orientalists and Arab scholars from all over the world related to the genesis, dynamics and development of the early medieval Arabic *khitabas*, historical and literary sources on the subject were collected and existing scientific views on medieval *khitabas* were analyzed on the basis of a new scientific theoretical approach; on the basis of socio-political, linguistic-poetic, historical factors, it was proved that the first medieval Arabic *khitabas* rose from ancient times from a simple form of communication to the level of oratory;

the analysis of poetic devices and methods of early medieval Arabic *khitabas* confirmed that *khitaba* was a highly developed literary genre in the Middle Ages; the *khitabas* proved to be the basis for the first poetic concepts in the Arabs;

the idea that the early medieval Arabic *khitabas* were the basis for later Arabic literature, in particular the genre *rasa'il* ('epistolary) is generalized.

Authenticity of the research results. The research clearly states that the issues that need to be resolved are clear, the conclusions on the topic are based on many reliable scientific sources and the opinions of famous scientists; the conclusions made on the basis of comparative-historical, comparative-typological, rhetorical-poetic studies of early medieval Arabic *khitabas* are substantiated.

Scientific and practical value of the research results. Scientific importance of the research work, theoretical conclusions are based on a new look at medieval Arabic

---

²⁸ أحمد زكي صفوت، جمهرة خطب العرب في العصور العربية الزاهرة ، ج1، 2، المكتبة العلمية ، القاهرة. (This source will be named as «Safut A.Z.Jamharatu-khutab. V. 1. (V.2)» hereinafter.)

khitabas, their place in the history of Arabic literature, the principles of their existence from the «*jakhiliyya*» period to the present day, the reasons why the *khitaba* genre was not analyzed in depth and breadth; Arab *khitabas* in the early Middle Ages are explained by a new approach to scientific views.

The practical significance of the research results is determined by the fact that the materials related to the early medieval *khitabas* can be used in higher education in lectures on classical Arabic literature, source studies, rhetoric, art, special courses at different stages of higher philological education and textbooks.

Implementation of research results. Study of poetics of the early medieval Arabic *khitabas* allowed following:

the data of the dissertation related to the early mediaval *khitabas* (or sermons) delivered by great orators in the early Islamic and Umayyad age, the conditions of their utterances, the description and classification of perfect methods used by Islamic orators in their *khitabas* were used during the activity of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (Act No. 47090 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated September 22, 2020). As a result, theoretical conclusions concerning the systematic analysis of Islamic sources reflecting universal human values in order to ensure the stability of the social and spiritual environment in society and on the further development of public speaking, which are a key tool for presenting the essence of the state's religious policy, have been improved;

the history of the *khitabas*, their status as a literary genre in Islamic literature, the results of literary analysis and interpretation of the high artistry that captured the hearts of listeners in the *khitabas* were used in the scientific work of the Imam Bukhari International Research Center (Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Act No. 02/251 of August 28, 2020). As a result, it served to increase religious literacy among the population, to lay the high humanistic ideas of Islam on the basis of national values and to educate the younger generation in the spirit of oriental morality, as well as the process of training highly qualified scientific personnel;

the scientific and theoretical conclusions on the history of evolution and poetics of the Arabic *khitabas* were widely used in a series of radio broadcasts prepared by the editorial board of the State Unitary Enterprise «Uzbekistan» of the National Television and Radio Company «Uzbekistan» (National Television and Radio Company of Uzbekistan) reference of the State Unitary Enterprise of TV and Radio Channel No. 04-25-834 dated September 14, 2020). As a result, the scientific data proving that the eloquence of researched examples of ancient Arabic oratory – *khitabas* played an important role in the spread of Islam outside the Arabian Peninsula, as well as the researcher's analytical views and theoretical conclusions expressed by world scholars and orientologists served as a valuable resource in a number of broadcast scripts.

Approbation of research results. The results of the dissertation were tested and discussed in the form of reports at six scientific and practical conferences, including four republican and two international conferences.

Publication of research results. Research results reflected in 13 scientific publications, of these, seven articles have been published in scientific journals

recommended in the HAC (Higher Attestation Commission) list for publication of the main results of doctoral dissertations, including three in national and four in foreign journals.

The outline of the thesis. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references, the total volume is 143 pages.

THE CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **introductory part**, the topicality and necessity of the thesis is substantiated, the aim and the tasks, the object and subject of the dissertation are described, relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic are shown, the scientific novelty and practical values of the research work are explained, data on the implementation and publication of the research results, and the outline of the thesis are given.

Chapter I of the dissertation is entitled «**The genre of *khitaba* in Arabic literature and its stages of development in the early Middle Ages**». In the first part of this chapter, *khitaba* is studied as the first prose genre in Arabic literature. In Arabic literature, *khitaba*, i.e. the art of oratory, is one of the ancient prose genres and it had a leading position in Arabic literature at a certain period of history. Since the term *khitaba* is used to express different concepts in different sources, we found it necessary at the beginning of our study to clarify the concept of *khitaba*, which means this term.

In the Arabic-Uzbek encyclopedic dictionary²⁹ «*khitaba*» 1) oratorical activity; فن الخطابة – the art of oratory. «*khataba*» 1) speech; فن الخطابة – the art of oratory; 2) orally deliver *khutba*; 3) log. a comparison of assumptions and acceptable things; «*khutbatun*» 1) gray, blue color; 2) speech; 3) *khutba*, religious *khutba*, sermon. However, in other Arabic dictionaries:

«و خطب الخاطب على المنبر، الخطابة، بالفتح، و الخطبة، بالضم، و ذلك: الكلام المنثور و المسجع و نحوه، رجل خطيب: حسن الخطبة»³⁰

The preacher delivered a speech on the pulpit. Al-khataba with fatkha and al-khutba with damma. And this: a prosaic, rhymed speech. A spokesmen (khatib) is a person with a good oratorical skills.

«خطابة أحسن الخطاب، و هو المواجهة بالكلام»³¹

Khataba is the best appeal and facing to the audience by words.

According to Ibn Manzur³², the *khitaba* is derived from the word «*khatb*» and means an important event or catastrophe, and in the Arabs, *khitabas* are uttered in emergencies. However, the second infinitive *khataba(tun)* derived from the stem «*kxtb*» refers to oratory, sometimes speech that has risen to the level of art, and is also used in literary criticism in conjunction with the term «*balagha*»³³.

In addition, according to Ibn an-Nadim, the terms «*khataba*» and «*balagha*» are synonyms for «eloquence», «speech»; the difference between the two words -

²⁹See: Ал-Қомус, Арабча-ўзбекча қомусий луғат. – Б.784.

³⁰81. (All the translations in the research work is done by the dissertator herself.)

³¹الزمخشري، أساس البلاغة، ج 1، ص 112.

³²See: ابن منظور، لسان العرب، ج 3، ص 1194.

³³ Qutbuddin T.Khutba. – P.182.

«*khataba*» is mistakenly written as «*balagha*». He mentioned the names of the orators under the term «خطباء – *khutaba 'u*»³⁴ and *khatibs* under the term «بلغاء – *bulagha 'u*», those who have mastered the science of eloquence³⁵.

Speech is a social phenomenon that occurs in communication. However, unlike ordinary speech, Arabic *khitaba*, which is delivered in order to convince the audience of a specific goal and thereby make the listener follow the orator, is an artistic speech that uses many rhetorical and poetic means to increase sensitivity, which is also a product of prose.

Some Arab scholars, on the other hand, classify *ilmu al-balagati* and rhetoric as two different approaches: «If the purpose of the *khitaba* is to provide sufficient evidence, it can be translated as *khitaba*, if the speech requires more attention to artistry; it can be translated as *balagha*».³⁶

Our aim of citing the concept of the *khitaba* and its literary interpretations is to emphasize that this ancient Arabic literary genre was the basis of the first art of word for prose and poetry. In our opinion, the categorization of *khitaba* to poetics is based on the artistic perfection of this ancient art of speech. However, it should be noted that until recently, Arab writers and literary critics, as well as world orientologists, studied Arabic prose less than Arabic poetry. Therefore, Z. Mubarak³⁷ regrets that Arab critics did not analyze examples of early medieval literature or prose other than the Qur'an.

The lack of interest in the study of the *khitaba* one of the main genres of Arabic literature, probably because medieval Arab critics did not have a clear approach to the art of oratory. Perhaps «European scholars did not take the *khitaba* seriously because it was not developed; rather, they considered the *khitaba* to be philosophical, not literary»³⁸; perhaps «European scholars in their research did not consider speech to be a separate genre of «*balagha*» or rhetoric»³⁹; in general, it is natural that such views will hesitate any researcher.

In the pre-Islamic and post-Islamic lives of the Arabs, the *khitaba* had significant political, social, and religious functions. As a particular genre of art of oratory, the *khitaba* encouraged warriors to fight, legislated on civic and criminal matters, warned of imminent death, and stressed the importance of living a pious life, called to the new religion of Islam, and even formed part of its ritual worship.

It is also undeniable that the early *khitabas* had a great influence on the literature of later times, especially prose: «For over a century, alongside the Quran – without its divine authority, certainly, but with a great deal of spiritual and temporal influence – the *khutba* reigned supreme as the preeminent prose genre of the Arabic literary corpus»⁴⁰.

³⁴ Note: The sound of hamza in Arabic words mentioned in the dissertation is represented by the sign «'»

³⁵ ابن النديم محمد ابن إسحاق، الفهرست، ص 130.

³⁶ ولي محمد الإستعارة في محطات يونانية و عربية و غربية، دار الأمان، 2005، ص 48.

³⁷ زكي مبارك، النثر الفني في القرن الرابع الهجري، ج-1، ص 57.

³⁸ Outbuddin T. *Khutba*. – P.179.

³⁹ See: Halldén P. What is Arab Islamic Rhetoric? Rethinking the History of Muslim Oratory Art and Homiletics. International Journal of Middle East Studies, 2005.

⁴⁰ See: Gibb, H.A.R. (1963) *Arabic Literature; an Introduction*. 2nd ed. Oxford: OUP. -P.33

The main reason why most of the early medieval Arabic *khitabas* were lost is that it was difficult for the transmitters (*rawiy*) to hand down the *khitabas* over the centuries unlike oral poetry, which was easy-to-remember, due to its rhythm and rhyme.

There is no single source that collects or gives detailed information about the Arab *khitabas* back in the Middle Ages. However, diverse literary, historical, and jurisprudential sources contain large numbers of early *khitaba* texts and related material: including reports (*akhbar*) framing the orations, anecdotes about the orators, and some critical evaluations of the genre.

We divided the sources of the early medieval speeches into two groups: 1. Medieval Arabic sources. 2. Modern Arabic sources.

1. As the most informative work about the *khitaba*, oratory culture and *khitaba* texts of the early Middle Ages, it is worthwhile to point out, first of all, the literary-critical anthology of Jahiz «*Al-bayan wat-tabyin*».

2. Modern Arabic sources. Among them, the most important source that contains the *khitabas* of the studied periods is Ahmad Zaki Safut's three-volume collection «*Jamharat khutab al-arab*».

The second section of the first chapter, entitled «**The early medieval development of the *khitaba* genre**», analyzes the early medieval development of the *khitaba*.

Before Islam, the form of remembering and storing any knowledge or information for future generations was verbal - due to the service of transmitters with strong memories, ancient information has been passed down from tongue to tongue over centuries. «Verse, which to this day plays an essential and often utilitarian role in the social life of the countryside, was in ancient Arabia a most important vehicle for transmitting information, but rhymed prose (*saj*) was used also»⁴¹. This quote clarifies that the main form of information and literature transmission was poetry and rhymed prose. The term-rhymed *saj* meant an example of Arabic oratory – *khitaba* in the studied period.

«Most *jakhiliyya* Arab tribes lived in the deserts, but they did not have the general laws governing and controlling their lives, the foundations of statehood. The first problem that worried the Bedouins was the invasions of neighboring tribes. In addition, they felt the need for the art of speech in describing the human psyche, mood, defending their possessions, desires, competing in language for generations, boasting and proving that they possessed virtues. The *khitaba* was a necessity for them and it was innate».⁴²

The most common type of *khitaba* in the ages of ignorance is known as *munafara* or *tafaxur*. Such type of *khitabas*, usually delivered at kings, in front of tribes, expressed pride in Arab genealogy, their glorious deeds, which formed on the basis of the genetic identity of the Arabs. Naturally, in such *khitabas*, the more the Arab orators praised their lineage, the more they tried to humiliate the opposing side.

---

⁴¹See: Arabic literature to the end of the Umayyad period. The Cambridge history of Arabic literature© Cambridge University Press 1983. – P.115; See also: Hitti P «History of arabs» – P.92.

⁴²الوسيط في الأدب العربي و تاريخه، تأليف الشيخ أحمد الإسكندري و الشيخ مصطفى عناني، ص 21.

Due to the predominance of pagan soothsayer in the period of ignorance, the rhymed pronouncements of the soothsayers known as «*saj al-kuhhan*» – rhymed prose of soothsayers – also had a special place.

In their *khitabas*, the *khatibs* mainly tried to be succinctly and concisely, choosing words and phrases that would leave an aesthetic impression on the audience. Because such a *khitaba* would be easy to remember and would spread to distant lands. The emphasis was on conveying large content through a short form, therefore the *khitabas* contained a number of well-known proverbs, sayings and advices.

The *khitaba* that existed in the era of ignorance began to find expression in the early Islamic period with a new spirit, new idea and new taste. That is, in a new society, eagerly awaiting recovery, *khitaba* began to carry out new functions. In this sense, the *khitaba* in the early Islamic period had gained in importance, and its status in this period increased due to the need of the people. The *khitaba* overshadowed all other arts of the period, such as poetry⁴³. The Islamic call became the main weapon, the most important task for the spread and promotion of this new religion, and the same task was assigned to the *khitabas* of this period.

Since early Islam, the language of the *khitaba* began to follow the perfection of the Qur'an and the hadith. The main types of public oratorical speeches, i.e. the *khitabas* of the early Islamic period were political, religious-political and social, the *khutbas* that are delivered every Friday and Eid al-Adha as traditional Islamic sermons are considered as *khitabas*. In the early Islamic period, the *khatibs* were the Messenger of Allah (SAV), the Companions, the orthodox caliphs, religious and political leaders, and others. The *khitabas* of this period were devoted to the call to Islam, to reveal the essence of the new religion. From that time onwards, *khutbatu-l-wa'z*- religious sermons began to be delivered. The difference between the *khitabas* of the early Islamic period and the *khitabas* of the ignorance period was that the *khitaba* began with the traditional components and sentences, with appropriate quotations from the Qur'an and the hadith, regardless of when and under what circumstances.

By the time of the Umayyads, *khitaba* had become «the language» of the Umayyad state. Its status has risen to such an extent that it cannot be fully understood without the following historical and political processes concerning this period. The most famous of the political speeches of this period were the *khitabas* which reflected the animosity between grandsons of Ali bin Abu Talib - al-Hasan bin Ali and al-Husayn bin Ali and their followers, the first Umayyad caliph - Muawiya Abu Sufyan and his followers. Later, after the deaths of al-Hasan and al-Husayn, such disputes shifted to *khitabas* of their supporters.

In a time of Umayyad rulers, *khitabas* existed in the form of religious sermons that proclaimed the passing earthly world, the afterlife, piety; and participated as part of traditional Islamic ceremonies: *khutba* - sermons on Fridays, Eid al-Adha, on various religious occasions, and also in the form of oratorical speeches to inspire the Islamic army to war. Political *khitabas* were the most basic and most visible type of this century. *Khatibs* themselves were caliphs, emirs, rulers and leaders of the tribes.

سالم المعروش، القواعد المعرفية الإسلامية في أدب صدر الإسلام، ص 282 43

Their *khitabas* were known for their unique Arabic style, with a sense of personal power, arrogance and a sense of pride in cruelty.

The first section of the second chapter of the dissertation, entitled «**Style and composition of the first medieval khitabas**» is devoted to the study of the system of stylistic and thematic features of *khitabas*.

The studying of style of rhetoric is very important for the field of rhetoric poetics. Medieval *khitabas* varied according to the level of the audience, the nature, the situation being delivered, the purpose of the orator, and the subject of the *khitaba*. Al-Qalqashandi said: «The Arabs have great grace in prose and *khitaba*, the sermons are boxes containing the secrets of *balagha*, wisdom, the honorable deeds of the Arabs, the speeches of the caliphs and emirs from the pulpit, and, of course, the skillful use of language. He says that special styles of the *khitabas* have been formed⁴⁴.

By the term, «style of *khitaba*» means words and phrases that the *khatib* uses, sentences he composes, and stylistic means, which he implements in composing the text of the *khitaba*. Moreover «such a style should be *baligh*-perfect, impressive, be an artist of the goals and ideas of the *khatib*. In it, the description should be real; the presentation should consist of the most beautiful phrases»⁴⁵.

In addition to having common stylistic components in all periods, the early medieval Arabic *khitabas* also had features that were not repeated in one another.

The main aspect of the style of *jakhiliyya* orators was the widespread use of *saj* in *khitabas*. The *khatibs* tried to use proverbs and sayings in their *khitabas* in a language understood by the people that was important or popular for tribes and clans. The *khatibs*, like the ancient Arab poets, used to deliver *khitabas* on topics that «listeners were accustomed to, and from which they enjoyed»⁴⁶.

Jakhiliyya khatibs usually delivered *khitabas* based on the level of the audience and the content of the *khitaba*. If *khitabas* were delivered at the kings, of course, words praising the qualities of rulers, exaggerated metaphors were used. If the *khitaba* was about mutual disagreements, the orators tried to humiliate each other by genealogy, and vice versa tried to show their superiority, and at the same time resorted to great irony. The style of pre-Islamic was saturated with colorful parallelisms, comparisons; metaphors of imagery, repetitions, and images were taken from natural phenomena, animals of the desert, the Universe.

With the advent of Islam, some types of *jakhiliyya khitabas*, such as *munafara* - boasting with nobility by genealogy among of several *khatibs* opposite of the kings (it also occurs in the form of *tafahur*), «*saj al-kuhhan*» – predictions of *jakhiliyya* soothsayers in fully expressed rhymed prose, «*tasa'ul-quiz*» presenting wisdom between kings and ambassadors, sometimes between tribal leaders and tribes, and sometimes between father and children are almost disappeared.

The *khitabas* of the early Islamic period were based on appropriate quotations from the Qur'an and the hadith, in addition, it had to be conveyed in a simple language that their listeners lived close to their real lives, learned and accepted, as they did before Islam. The first Islamic *khatibs* began to express their speeches in the form and

⁴⁴ الشيخ ابي العباس القلقشندي، كتاب صبح الأعشى، ج 1، ص 210.

⁴⁵ إسماعيل علي محمد، فن الخطابة و مهارات الخطيب، ص 129.

⁴⁶ Шидфар Б.Я., Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва, 1974. – С.12

style that were popular in the days of ignorance, but in new content, in new artistic colors. Because, «In Islamic *khitabas*, the style must be stable, the meaning must be explained in a word that suits it. Deep meanings should be expressed by strong and powerful words and elegant meanings by soft words»⁴⁷.

The style of the *khitabas* of the early Islamic period, like that of the *jakhiliyya khitabas*, was rich in various rhetorical questions, repetitions, command-oriented verbs, and, of course, vivid parallelisms. *Saj*, on the other hand, was used less than in the pre-Islamic period.

By the time of the Umayyads, the *khitaba* had taken an important and leading place in all Arabic literature, reaching its stage of perfection. Indeed, the *khitaba* became a weapon in both the figurative and the vital sense during the reign of the Umayyad caliphs. In the *khitabas* of this period, the principles of individual style began to stand out. Now, it was clear in the style of their choice how powerful or weak the weapons of the *khatibs* were. From the very beginning of each *khitaba*, the *khatib* would display such qualities as personality, character, will, deep intellect, or philosophical understanding in the eyes of the listener.

It is not fair to say that the style of *khitabas* of the Umayyad period arose in a new style completely different from the period of ignorance and early Islam, but the *khatibs* of this period made some changes to the traditional compositional structure and plot. Most of the *khitabas* of this period were political, that is, *khitabas* that reflected the struggle of different parties for the caliphate. Such *khitabas* were dominated by political motives, such as encouraging listeners to pledge allegiance to the *khatib* community, pointing out the faults of the opposing side, or, conversely, inclining to the speakers.

The second part of chapter II is devoted to the analysis of «**Artistic features of the composition of Arabic *khitabas***».

Unlike ancient Arabic poetry, ancient Arabic *khitabas* did not have clear and perfect plot systems and a well-formed compositional structure.

Pre-Islamic *jakhiliyya khitabas*, unlike the *khitabas* of later times, began without introductory parts, with a direct address to the audience, and sometimes without appeals. After the wise sayings, however, the main part of the *khitaba* was said and ended without a separate introductory part. It was only in the early Islamic period that «the form and pattern of the sermon began to take shape and stabilize»⁴⁸.

From the earliest Islamic period, the composition of the *khitaba* began to serve as a manifestation of its specific functions, under the demands of the socio-political, religious, spiritual needs that arose due to the dramatic changes in the lives of the Arabs we described in the previous chapter.

In the *khitabas* of the early Islamic and Umayyad caliphs, the composition of the *khitaba* interacted with its poetic features and ensured the perfection of the Arab *khitaba* of the same period. The composition of *khitaba* with strict boundaries began to appear in every artistic or rhetorical art; the first and last sentence used by *the khatibs* served a specific artistic function in the composition of the *khitaba*.

---

⁴⁷ إسماعيل علي محمد، فن الخطابة و مهارات الخطيب، ص 129.

⁴⁸ Qutbuddin T. Khutba. – P. 206.

Certainly, new elements in the structure of the *khitaba* first appeared in the *khitabas* of the Prophet of Islam. Muhammad (SAV) always started the *khitaba* with *tahmid*, and today it is a literary tradition to start the Islamic sermon with *tahmid*.

The *tahmids* consisted of the following parts: 1. *Basmala* - Saying the sentence «*Bismillahir-rahmanir-rahim*». 2. *Hamdala* - to say the phrase «*al-hamdu lillah*» (all praise is due to Allah). 3. Saying the words in *Tashahhada* («لا اله الا الله محمد رسول الله») – «There is no God but Allah and Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) is His Messenger. 4. *Subhana* - saying the phrase, «Allah is free from all faults». 5. *Isti'ana*⁴⁹ is asking Allah for help. 6. Praying and saying *salawat* to the Prophet. An important element of the *tahmid* was to express gratitude to Allah. From the earliest days of Islam, *khitabas* were required to begin with at least «*hamdala*», and in most early Islamic *khitabas* was the phrase «*hamida allaha wa asna 'alayhi*» (Praise be to Allah) before the main part of *the khitaba*, followed by the phrase «*amma ba'd*» (and then). Therefore, we do not have full information about the extent to which part of the *tahmid* was involved in the speeches of this period.

«الحمد لله، أحمده، و أستعينه، و أومن به، و أتوكل عليه، و أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، و أن محمدا عبده و رسوله، أرسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله، و لو كره المشركين. أما بعد...»⁵⁰

«*Praise be to Allah, I honor him, I ask him for help, I believe in him, I put my trust in him. That there is no God but Allah and that He has no partner, that Muhammad is His slave and Messenger, that He has sent him the religion of guidance and truth, I testify. And then*».

This *tahmid* is a typical example of the traditional introductory part that the Prophet (SAV) began his *khitabas*. The *khatibs* who rose to the pulpit in the early Islamic period often began their *khitabas* with such a *tahmid*. However, in some cases, longer *khitabas* can be found in which the attributes of Allah are more mentioned. Such complete *tahmids* can be found mainly in the *khitabas* of the Messenger of Allah (SAV) and the four orthodox caliphs; sometimes a series of *khitabas* by the caliphs are completely devoted to the virtues of Allah and His Prophet. According to the literary tradition of the time, the *khitaba*, which began without a *tahmid*, was received negatively and was called «interrupted *khutba*» or «*batra'u*». For example, the *khitaba* of Ziyad bin Abihi in Basra, which begins with the words «O people of Iraq», is called «*batra'u*»⁵¹.

It was possible to put forward a hypothesis by means of stylistic and compositional analysis of the texts of early medieval *khitabas*. While the current view asserts that the compositional structure of the *khitabas*, which components were traditional and stable from the early Islamic period, we recognize that although the *khitabas* did not have traditional composition in the earliest periods, they have a clear purpose and integrity in several related parts.

⁴⁹ See: Ал-Қомус. Ж.1. – С.176(بسمل), -С.676(حمدل), Ж.2. – С.711(تشهد), -С.479(سبحان), Ж.3. – С.411(استعانة)

⁵⁰ Safut A.Z.Jamharatu xutab.V.1. – P.275.The *tahmid* is taken from the oration of the 3rd orthodox chalif Usman bin Affan.

⁵¹ Фильштинский И.М. История арабской литературы. V-начало X века. – С.255

The third chapter of the dissertation is entitled «**The literary devices in the early medieval Arabic khitabas**», the first part of which examines «**The use of the art of saj in the khitabas**».

One of the main elements of the artistry of medieval Arabic *khitaba* in all the periods studied was the rhyming prose, i.e. *saj*. This is because in the time of ignorance, most of the Arabs were unaware of the writing, and the texts of the *khitabas* came not in writing, but in the narrations made by the *raviy*(narrator)s. Many of them were lost because the *raviys* could not always fully remember the *khitabas*. Only the most eloquent and easily memorized phrases, which were used appropriately in their original sense and settled in the hearts, came through the narrators. Naturally, it was the *saj*, which makes the language of *khitaba* memorable and takes place in the hearts. The results of studying sources on this topic confirm the fact that the use of rhymed prose -*saj* in proverbs, sayings and *khitabas*, which are the most ancient literary genres of the Arab people, dates back to ancient times, perhaps, our assumptions that *saj* has passed its high stage of development in the age of ignorance, will be confirmed as well.

During the ignorance period, the art of *saj* was used perfectly in the speeches of the *kahins*, so their speeches were known as *saj al-kuhhan*. It can be assumed that *saj* was an important criterion for assessing the eloquence of the pre-Islamic period in perfection and eloquence, and the ability of orators to use this art in their speech in accordance with the requirements of the situation has become a literary tradition.

The Arabic language has a wide range of possibilities, a vast store of synonyms and antonyms; the formation of many new words based on grammatical rules, principles of ambiguity of words of this language made it possible to use such a style – *saj* giving aesthetic pleasure, musicality, and melodiousness not only in the poem, but also in the *khitaba*. Because «*saj* arises involuntarily and is not prepared with special intention. It is pleasant to hear, it has a good effect on the listener, therefore it is often used in proverbs, wisdom, self-glorifications and debates»⁵². This quote confirms that the use of *saj* was an innate ability of the Arab *khatibs*, and that no special training was given to use it. Later, people with such talents became famous orators. The use of *saj* can be seen in the following passage:

«قال: من أكرم الناس عشرة؟ قال: من إن قُرب منح، و إن بُعد مدح، و إن ظلم صفح، و إن ضويق سمح»⁵³.

«Who deserves the most respect as a friend among people? He said: He will reward you when you approach him, praise him when he stays away, give you up when you are oppressed, and generous when you feel shortage».

إن قُرب منح – *In qaruba manaha*

إن بُعد مدح – *In ba'uda madaha*

و إن ظلم صفح – *in zulima safaha*

إن ضويق سمح – *In duviiqa samaha*

While the first and second sentences in this *khitaba* are complete *saj*, the third sentence is *zulima-dzuviqa, safaha-samaha*, and the endings of each of the four sentences are «*manaha, madaha, safaha, samaha*» an example of the rhyming of the *saj* in the same form, i.e. on the basis of the active verb 1 of the breed of the Arabic

⁵² الوسيط في الأدب العربي و تاريخه، ص 18.

⁵³ Safut A.Z.Jamharatu khutab. V.1. – P.19.The utterance of the tasa'ul-quiz at one of the Himyari kings in *jakhiliyya*.

language can be an example of a rhyming *saj*. Although the *ravies* (*consonants*) is different in the words «*zulima and duviqua*», they are formed in relation to the passive voice of past tense. Such a polite answer, first, shows that not only the orator's wisdom but also how the language of the speaker is powerful and responsive. In addition, the art of *tarsi* was demonstrated in this *sajjed* sentence due to the rhyme of individual words.

The second part of the third chapter is devoted to the study of «**The use of expressive means in *khitabas***».

The use of the literary devices and such means in Arabic *khitaba* was one of the key factors in the creation of artistic imagery. Their task is not only to embellish the literary work, but also to convey the content in an effective, pleasant, convincing, and truthful way and most importantly, to «infect» the audience with the spirit of the *khitaba*, the mood of the orator and his thoughts.

In accordance with the skill of the *khatibs* in the *khitabas*, such artistic devices were often created in the same *khitaba*, in one lexical unit, without influencing each other. Therefore, the *khitabas* analyzed in this section have been considered as a leading example of expressive means, while we will limit ourselves to mentioning other literary devices reflected in these units.

One of the leading expressive means in Arabic *khitabas* is the *isti'ara* - metaphor, which is described in a separate chapter in Ibn al-Mu'taz's «*Kitab al-Badi*», a work on the first Arabic poetic ideas. In the following utterance of the *jakhiliyya* orator, figurative images are also described through wonderful metaphors:

«إن عداوة بني العلات لا تبرءُها الأساة، لا تشفيها الرقاة، و لا تستقل بها الكفأة، والحسد الكامن، هو الداء الباطن، أنا لهم رداءً إذا رهبوا، وغيث إذا أجدبوا، وعضدٌ إذا حاربوا، ومفزع إذا نُكبوا، و أنا و إياهم كما قال الاول: «إذا ما علوا قالوا أبونا و أمنا وليس لهم عالينَ أمٌ و أب»⁵⁴.

«Indeed, the *Banu al-Alati*⁵⁵ say that they cannot be cured by a doctor or a magician, nor can they be cured by the actions of talented people. Hidden jealousy is an inner pain. Indeed, if they are oppressed, we are a support for them, and if they dry up, we are a rain of blessings, if they fight, we are midarm, if they are afflicted, we are an umbrella, a refuge for them. Moreover, the truth is that we said to them, as one of the ancients said, «If they do not rise, they will say, 'Our mother and father,' and when they rise, they will have neither father nor mother»».

In the underlined units, the most common imagery of pre-Islamic literature are depicted metaphorically as «a support, a rain of blessings, and a wrist, a refuge» for one tribe to another. It is clear from these metaphors that one tribe is ready to re-establish friendly relations with another tribe, even though they are selfish and jealous. In the poetic passage at the end of the *khitaba*, the speaker used the art of irony.

Parallelism (*mutabaqa, tibaq*) with all its forms, is one of the most important and leading arts in the Eastern literature tazod (parallelism of contradictions), synonymous parallelism, thematic-psychological, lexical-morphological, rhythmic-syntactic, and others. Therefore, in this section, we have analyzed the same literary device.

⁵⁴ Safut A.Z. Jamharatu khutab. V.1. – P. 11. The passage taken from the oration of Sabi' Al-Haris.

⁵⁵ See: The above source, this page: «*banu al-alat*» means «the tribe of the losers, the defectors», which is synonymous with the Arabic word «illatun» (defect); In the Arabs, the father is one, the mother is the other – is meant by this word.

«يا معشرَ بكر، هالكٌ معذورٌ، خيرٌ من ناجٍ فرورٍ، إن الحَدْرَ لا يُنجي من القدر، وإن الصبر من أسباب الظفر، المَنِيَّةُ و لا الدنيَّةُ، استقبال الموت خير من استدياره، الطعن في ثغر النحر، أكرم منه في الأعجاز الظهور، يا آلَ بكر، قاتلوا فما للمنايا من يد!»⁵⁶

«O ma 'shar (people) of Bakr, it is better to die with a bright face than to flee and be saved. Indeed, the fear does not save from the fate, and indeed, patience is one of the factors of victory. Destiny (death) is not a fault. It is better to face death than to turn away from it. Rather than criticizing the opening of weak points (implying points of danger to the enemy), it is more honorable to appear (to confront the enemy), even with weakness. O people of Bakr! Fight and destiny is inevitable!»

In this *khitaba*, using thematic-psychological and rhythmic-syntactic parallelism, the Arabic orator aims to inspire the warriors, stirring up the feelings of honor and courage in the Arab warrior.

It is also important for the subject to cover the application of the expressive mean of *tashbih* - comparison in the *jakhiliyya*, early Islamic and Umayyad period *khitabas*. For example:

«يا بني قصى: أنتم كغصني شجرة أيهما كُسر أو حشّ صاحبه، و السيف لا يسان إلا بغمده، و رامى العشيرة يصيبه سهمه، و من أمحكه اللجاج أخرجته الى البغى...»⁵⁷.

«O Children of Qussi, you are like two branches of the tree. If any of them is broken, it will dry its owner, the sword will not be well kept except in its scabbard, the arrow of the tribal sniper will hit him (the tribe), and whoever infuriates him, the stubbornness will lead him to cruelty».

In this passage of the *khitaba*, chief of the tribe explains to the two warring members of his tribe who they are by means of a simple, profound *tashbih* – «two branches of the same tree, a sword and a stem, a hunter and an arrow» the purpose of the *khitaba* is described figuratively.

«أيها الناس، إن الحرب صعبة مرة، و إن السلم أمن مسرة و قد زبنتنا الحرب و زبناها، فعرفناها و ألفناها، و نحن بنوها و هي أمنا...»⁵⁸

«O people! Indeed, war is a great calamity, indeed, peace is a joyous security. It inevitably did not bring us closer to itself, nor did we take it away from us. Then we got to know him and got used to him. We are her children, she is our mother».

In this passage, the orator talks about the unrest and constant wars that the country experienced during the time of the Umayyad caliphs. As a king, he described man's zeal for war as the embodiment of war and those who fight, the closest embodiment of human relations - mother and child; he attributes feelings such as sincere love to a «war» that brings misery and loss, which shows how skillful he is as a orator and a gentle ruler in his heart. Apparently, the passage contains an example of metaphor, rhetoric, animation, figurative imagery.

⁵⁶ Safut A.Z.Jamharatu khutab. V.1. – P. 1. The passage taken from the oration of Hani bin Qubaysa ash-Shaybani.

⁵⁷ Safut A.Z.Jamharatu khutab. V.1. – P. 75. The passage taken from the oration of tribal chief in *jakhiliyya* Khashim bin Abdumannof.

⁵⁸ Safut A.Z.Jamharatu khutab. V.2. – P. 194. The passage taken from the oration of Umayyad caliph Abdulmalik bin Marvan.

CONCLUSION

Based on the study of the poetics of early medieval Arabic *khitabas*, the following conclusions were made:

1. The genre of Arabic *khitaba* is older than Arabic poetry in the *jahilliyya* period. Because *khitaba* emerged as an art that reflected the innate genetic and mental character traits of the Arab people.

2. The main factors in the rise of Arabic *khitaba* the level of art were the thinking of the Arab people, the way of thinking, the rich vocabulary of the Arabic language. Furthermore, the grammatical and semantic possibilities of the Arabic language are explained by the fact that it allows a word to form a new meaning and form from a certain word root, and that a word can express similar and contradictory meanings.

3. Speech based on language and character was the first literary form to reflect the real lifestyle of the Arabs. Information about the ancient life of the Arabs can be found in the «Ayyam-ul-Arab», an example of the oral tradition of the Arab people, while information about their intellectual thinking, their values are reflected in various proverbs, parables, wise sayings, testaments and *khitabas*.

4. There is no definite information as to when Arabic *khitaba* appeared and it did not originally appear as a literary genre. The *khitaba* was the result of the socio-political needs of the Arab people. Early Arabic *khitabas* rose to the status of artistic discourse as a result of the eloquence of the masters of speech in a demanding situation, enriched with popular proverbs, aphorisms, and means of artistic expression. The words, grammatical and semantic structures that were strongly influenced by the listeners, based on the experience gained by the Arabs over the years were used in *khitabas*.

5. The *khitabas* of the age of ignorance began to be delivered by the chiefs of the tribe as advice to their tribe about the truths they knew. After all, the *khitabas* should be taken as speeches of masters of verbal art, which were uttered in various gatherings and wars in order to express pride by the genealogy-*tafahur*, or disputes-*munafara*, to inspire the army before the battle or in the debates of ambassadors at the king-*tasa'ul*, or speeches of condolences in tragic situations or congratulations on good events.

6. The *khitaba*, which originally expressed the aspirations of the Arab people and took part in its socio-political life, became the only means of conveying prophethood, the essence of the new religion to the people as a result of the emergence of Islam, and the renewal of Arab thought and way of life.

7. The spread of Islam and the strengthening of Islamic society were among the important tasks of the Umayyad period. In the political reality of this period, there were many divisions that did not exist before Islam and in the early Islamic period: conflicting groups, internal factions in these groups. Under the influence of the strong need of each community to express its purpose and idea, demand and desire, both the number of *khatibs* and the number of *khitabas* increased, while the status of the *khitaba* was higher than in pre-Islamic and early Islamic times.

8. Arabic *khitabas* are not exactly Aristotle's rhetoric or what the Arabs call the art of oratory-«*ilm al-balagha*». It is a separate genre that emerged and developed independently of art, which appeared in ancient Greece many years ago and entered the

world culture, science under the term of rhetoric. The *balaga* (the science of eloquence) includes not only rhetoric or *khitaba*, but also any speech that meets the requirements of eloquence (reflecting the elements of *ilm al-bayan*, *ilm al-ma'ani* and *ilm al-badi'*), be it oral or written, poetic or prosaic. Accordingly, the *khitaba* is not the *ilm-al-balaga* itself, but one of the types of speech that it studies and analyzes.

9. The reasons for the lack of study of the Arab *khitabas* and their poetic aspects in history, criticism and oriental studies in general of Arab literature are: 1) the writers considered the specimens of the *khitaba* before us not worthy for analysis as a literary genre 2) the *khitaba* was understood as a subject of rhetoric and there was not enough poetry in it.

10. Since the *khitabas* did not perform a very important function during the *jakhiliyya* period, the *khitabas* from this period have strong motives for demonstrating calmness and wisdom in a peaceful environment. In most of the *khitabas* of this period, figurative images, the scope of the subject was more formal.

In the *khitabas* of early Islam and the Umayyad era, the use of melodic, musical and cheerful words was inappropriate, but more seriousness, validity and persuasion were required.

11. The complete compositional structure of the *khitaba* was formed in the early Islamic period. However, even in the *khitabas* of the *jakhiliyya* times, a logical sequence was followed. All of the early medieval *khitabas* were formed in the same style: persuasive elements of rhetoric, semantic and linguistic markers, the demand to use high and dissimilar poetic means appropriate to the situation.

12. The most commonly used verbal art in medieval *khitabas* is *saj*. The fact that *saj* is so absorbed in the *khitabas* is due to the fact that the basis of the *khitaba* appeared in the ordinary everyday vernacular, and later the people who spoke the language were separated. *Saj* existed long before ignorance, and by the time of ignorance it had become an artistically perfect art. *Saj* is considered one of the earliest norms of Arabic oratory.

13. The main factor indicating the poetic superiority of *khitabas* is that in some *khitabas* more artistic means than in poetry are used in a short, definite pattern, in which several literary devices are used in one sentence.

14. In all the Arabic *khitabas*, the Arabs have been interested in understanding the laws of existence, nature, death and eternity since ancient times, and their approach to these issues at their intellectual level. Therefore, it is incorrect to say that the *jakhiliyya* Arabs did not have philosophical views. Philosophical observations existed in the simple imaginations of the *jakhiliyya* man, but without a clear order. From the time of the first Muslims, however, such motives were strengthened in the sermons and laid the foundation for the teachings of mysticism.

15. The fact that most of the *khitabas* did not arrive, and those that arrived in fragments were preserved only in various historical, literary, linguistic or other sources, literary collections, allows us to speculate that this literary genre may have been more and more perfect than *jakhiliyya* poetry.

16. Early medieval *khitabas* had a great influence on the literary prose of later periods; in particular, the genre of *rasa'il* (epistoly) was formed on the basis of *khitabas*.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019.Fil/Tar.21.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**
**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

ДЖУРАЕВА ФЕРУЗА ШУКУРОВНА

**ПОЭТИКА АРАБСКОЙ ХИТАБЫ В РАННЕЕ
СРЕДНЕВЕКОВЬЕ**

10.00.05 – Языки и литература народов Азии и Африки

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2020.4.PhD/Fil1439.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете востоковедения.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета по адресу: www.tsuos.uz и Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» по адресу www.ziynet.uz.

Научный руководитель:

Шамусаров Шарустам Гиясович
доктор филологических наук, профессор

Ведущие оппоненты:

Ходжаева Раъно Умаровна
доктор филологических наук, профессор

Рустамий Салима Алийбег кизи
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация:

**Институт узбекского языка, литературы и фольклора
АН РУз**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2021 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil/Tar.21.01 при Ташкентском государственном университете востоковедения (Адрес: 100047, г.Ташкент, Мирабадский район, улица Шахрисабз, 25. Тел: (99871) 233-45-21; факс: (99871) 233-52-24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета востоковедения (зарегистрирована за № _____). Адрес: 100047, г. Ташкент, Мирабадский район, улица Шахрисабз, 16. Тел: (99871) 233-45-21.

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2021 года.

(протокол реестра рассылки № ___ от «___» _____ 2021 года).

А.М.Маннонов

Председатель Ученого совета по
присуждению ученых степеней, доктор
филол.наук, профессор

Р.А. Алимухамедов

Секретарь Ученого совета по
присуждению ученых степеней, доктор
филол.наук

Б. Тухлиев

Председатель научного семинара при
Ученом совете по присуждению ученых
степеней, доктор филол.наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации (PhD) доктора философии)

Цель исследования состоит в раскрытии поэтических особенностей арабского ораторского искусства на основе изучения раннесредневековых проповедей (хутба) и их значения в жизни арабского народа.

Объектом исследования являются тексты древних арабских хитабов, собранных в произведении Ахмада Заки Сафута «Джамхарату хутаб аль-араб» (Сборник арабских проповедей).

Научная новизна исследования:

установлено, что ранние средневековые арабские хитабы (проповеди) сформировались и развивались на исконно арабской основе и были образцами ораторского искусства, которые отличались от риторики Аристотеля импровизационными сентенциями в неожиданных ситуациях;

обоснован тезис о том, что арабские хитабы сохраняли дух древних арабских устных традиций; в средние века сформировались их новые литературные и эстетические нормы; композиционная структура хитабов становилась логически последовательной, а поэтические и риторические средства обеспечивали целостность формы и содержания хитабов;

аргументирована идея о том, что в период раннего ислама возникла традиционная композиционная структура хитабов, хотя формальные компоненты, поэтические элементы в них оставались такими же как в период «джахилийя» (невежественности), раннего ислама и периода правления Омейядов, однако произошли серьезные изменения содержания;

обосновано, что принципами воздействия ранних средневековых арабских хитабов на слушателя были мотивы убеждения и направления в свою сторону.

Внедрение результатов исследований. На основе результатов, полученных в процессе изучения поэтики ранних средневековых арабских хитабов:

научные и теоретические выводы о содержании хитабов, произнесенных великими проповедниками раннего ислама и эпохи Омейядов, условия их провозглашения, о характеристике и классификации методик, примененных исламскими ораторами в своих выступлениях, были использованы в деятельности Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан (Акт №47090 Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 22 сентября 2020 года). В результате проведен систематический анализ исламских источников, отражающих универсальные ценности с целью обеспечения стабильности социально-духовной среды в обществе; усовершенствованы теоретические выводы о дальнейшем развитии искусства публичных выступлений, которое является ключевым инструментом в представлении широкой общественности сути государственной политики в области религии;

результаты исследования об истории хитабов, их месте и значении в исламской литературе как самостоятельного жанра, литературный анализ и интерпретация высокого ораторского искусства, способного пленить сердца слушателей, внедрены в научную деятельность Международного научно-

исследовательского центра Имама Бухари (Акт №02/251 Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 28 августа 2020 г.). В результате послужили в процесс повышения религиозной грамотности среди населения, ставление великих гуманных идей исламской религии в фундамент воспитания молодежи в духе восточной морали и подготовки высококвалифицированного научного потенциала;

научно-теоретические выводы, сделанные в ходе исследования, широко использовались в радиопередачах, подготовленных редакцией ГУП «Культурно-просветительские и художественные передачи» ГУП «O‘zbekiston» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка №04-25-834 телерадиоканала «Узбекистан» ГУП Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 14 сентября 2020 года). В результате, основополагающие научные данные о древнеарабском ораторском искусстве как жанре ранней арабской прозы и данные о том, какую важную роль играла хитаба в распространении ислама за пределами Аравийского полуострова, и как это осуществлялось благодаря высокой художественности хитабов, аналитические мнения и теоретические выводы исследователя, а также научные взгляды мировых ученых и востоковедов послужили ценным источником в ряде сценариев радиопередач.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Общий объем диссертации состоит из 143 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Джураева Ф.Ш. Уммавийлар асридаги сиёсий воқеликнинг адабиётга таъсири // «Шарқшунослик» Тошкент давлат шарқшунослик университети илмий журнали, 2020, №2. – Б. 49-59 (10.00.00; №8).

2. Джураева Ф.Ш. Антик риторика ва қадим араб нотиклик санъати: эҳтиёж ва муҳит уйғунлиги // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси, 2020. – «Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни»га бағишланган махсус сон. – Б. 84-88 (10.00.00; №21).

3. Джураева Ф.Ш. Сажъ лафзий санъатининг илк ўрта асрлар хитобларида қўлланилиши // «Тил ва адабиёт таълими» илмий-методик журнали, 2020, №10. – Б. 38-40 (10.00.00; №9).

4. Djuraeva F.Sh. Essays of art in early medieval speeches: on the example of speeches of Arab women // «Academicia» An International Multidisciplinary Research journal. ISSN (online): 2249-7137, Vol. 10 Issue 3, March 2020. – P. 106-110 (Impact factor: SJIF 2020=7, 13; №23).

5. Djuraeva F.Sh. The harmony of form and content: The literary analysis of the khaataba of Aksam bin Saifi. Vol. 5. Issue: 2. – P/ 1-10. // – «IEJRD» International Engineering Journal for research and Development. E-ISSN-2349-0721. (Impact factor: SJIF 2020=6.03; №23).

6. Djuraeva F.Sh. A look at the history of arabic oratory: on the example of the khataaba (oration) of the pre-islamic age // IJARBAS.COM – International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science-volume: 2, Issue: 5, Page: 50-57, Year: 2020/ISSN 2664-7354(online)& ISSN 2708-2687 (print) (Impact factor: 5.476; №2).

7. Джураева Ф.Ш. Илк ислом даврида хитобанинг мақоми // Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: «Ўтмиш ва ҳозирги замон», халқаро онлайн конференция материаллари, 2020. – Б. 245-252.

8. Джураева Ф.Ш. Уммавийлар даврида хитоба // «Uzacademia» scientific-methodical journal ISSN (e) – 2181 – 1334 – Yoshlarning innovatsion faolligini oshirish, ma'naviyatini yuksaltirish va ilm-fan sohasidagi yutuqlari mavzusidagi 3-sonli Respublika Ilmiy onlayn konferensiyasi materiallari to'plami, 2020, 3-qism. – Б. 13-17.

9. Feruza D.Sh. Examples of ancient arabic rhetoric is a reflection of the first composite features in the speeches // Monografia pokonferencyjna science, research, development #32 #3 Berlin. 2020. – P. 27-30.

10. Джураева Ф.Ш. Араб хитобларида истиора санъати // Tadqiqot.uz – Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар мавзусидаги конференция материаллари, №22, 2020. – Б. 20-22.

II бўлим (II часть; part II)

11. Джураева Ф.Ш. Хитоба ва балоғат // «Oriental art and culture» илмий-методик журнали, Ўзбекистонда илм-фан ва таълим» мавзусидаги илмий конференция мақолалари тўплами, №1, 2020 .ISBN: 978-83-66401-65-5.

12. Джураева Ф.Ш. Жоҳилиятда хитоба араб бадиий насрининг илк шакли сифатида ёхуд араб нотиклик санъати тарихига бир назар // «Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси». Илмий мақолалар тўплами, №11, 2020. – Б.59-67.

13. Djuraeva F.Sh. Khutba in arab literature as the first literary prose genre. // Journal of Critical Reviews (Published By Advanced Scientific Research, indexed in the database. <http://www.jcreview.com>. ISSN 2394-5125.

Автореферат «Sharqshunoslik, Востоковедение, Oriental Studies» журналі
тахририятида тахрирдан ўтказилди.

Босишга рухсат этилди: 22.03.2021 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурادا рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.